

СПОРУДИ ДЛЯ ДЗВОНІВ У САКРАЛЬНІЙ АРХІТЕКТУРІ УКРАЇНИ

*Національний університет “Львівська політехніка”,
кафедра архітектури і реставрації*

© Тарас Я. М., 2019

<https://doi.org/>

Розглянуто історіографію вивчення дзвіниць, генезу будівництва дерев'яних дзвіниць в Україні, з'ясовано приєднання дзвіниці до церкви та влаштування дзвонів у церкві, подано типологію споруд для дзвонів за походженням, конструктивним, функціональним вирішенням та архітектурно-планувальними, композиційними, стилістичними особливостями, розглянуто розташування на церковному подвір'ї.

Ключові слова: дзвіниця, дерев'яна церковна архітектура України, школи народного храмового будівництва.

Постановка проблеми

Сакральна дерев'яна архітектура України – вагома складова традиційної культури, у якій впродовж багатьох століть український народ будівельними і художніми засобами демонстрував і утверджував свої духовні цінності та високий мистецький талант. Вагоме місце в народному храмобудівництві займають дзвіниці, вивчення яких потрібне для глибинного пізнання національних традицій, будівельної та мистецької культури народу, пошуку її історичних джерел. Вивчення дзвіниць дає можливість вирішити низку питань, пов'язаних із формуванням дерев'яних церков, українського етносередовища та регіональних особливостей.

Необхідність дослідження дзвіниць в Україні обґрунтував В. Січинський ще в 1925 році. “Архітектура дзвіниць заслуговує на особливу увагу своїм архаїзмом та самобутністю і своєрідним характером архітектурних форм, що дають історії будівництва іноді більше матеріалу за самі церкви”.

Мета дослідження – на основі архівних і опублікованих матеріалів показати: генезу споруд для дзвонів в Україні – від використання для дзвонів веж, спеціально для цього збудованих споруд, до їх розміщення в церковному будинку; класифікувати споруди для дзвонів за походженням, розміщенням щодо церкви та стилістичними особливостями, розкрити їх архітектурно-конструктивні особливості в різних етнографічних районах України.

Аналіз публікацій

Свого часу темою дзвіниць цікавились К. Мокловський (1903), З. Глогер (1907), Є. Голубинський (1904), В. Щербаківський (1909), М. Красовський (1916), Ф. Вовк (1910), Д. Антонович (1923), Д. Щербаківський (1926), В. Січинський (1925, 1956), М. Драган (1937), П. Юрченко (1970), Г. Логвин (1968), П. Макушенко (1976), В. Каразин-Каковский (1987), І. Могитич (1987), Л. Прибега (2015). Історіографію вивчення дзвіниць викладено автором у статті “Споруди для дзвонів українців Карпат” (2003) та в монографії “Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат” (2007) (рис. 1–4).

Стислий огляд джерел показав, що протягом ста років вивченням дзвіниць займалось небагато вчених. Досліджували їх головню в контексті вивчення церков. Споруди для дзвонів не

розглядалися з погляду їх походження, а також з огляду на їхній розвиток стилів, що призвело до неправильного вживання термінів на означення споруд для дзвонів, неповної типології дзвіниць за планово-просторовим та конструктивним вирішенням, браку класифікації споруд для дзвонів за походженням, розміщенням щодо церкви та стилістичними особливостями.

Виклад основного матеріалу

Гене́за споруд для дзвонів. На важливість дослідження дзвіниць ще 1925 р. Вказав В. Січинський: “Архітектура дзвіниць заслуговує на особливу увагу своїм архаїзмом та самобутнім і своєрідним характером архітектурних форм, що дають історії будівництва іноді більше матеріалу за самі церкви” (Січинський, 1925, с. 33). У вивченні історії дзвіниць гене́за споруд для дзвонів і, зокрема, як вони прийшли в сакральне будівництво України, є важливим питанням.

У середні віки для захисту від ворожих нападів використовували не тільки спеціально збудовані для цього замки, фортеці, остроги, двори, але й сакральні споруди – монастирі та окремі церкви й костели (Gloger, 1907, s. 5), наприклад, церкви: Покрови Прсв. Богородиці в с. Сутківці, 1467 р.; у с. Ширівці, XIV–XV ст.; Різдва Прсв. Богородиці у м. Щирець (Вуйчик, 1995, с. 41–48); Святого Духа в с. Потелич (Юрченко, 1949, с. 46); Різдва Прсв. Богородиці в с. Росохи (Жариков, ред., 1985, с. 213), XV–XVI ст.; Унівський (XV ст.) та Крехівський (XVIII ст.) монастирі, що були обведені мурами й вежами з бійницями.

Вежі були обов’язковим атрибутом організації середньовічних міст, містечок, а також монастирів і церков. Вірменський собор, латинська катедра, бернардинський монастир у Львові; костели у селах Фельштин, Дунаїв, м. Бережани, м. Тербовля, смт. Гусятин, смт. Олесько, м. Санок, м. Перемишль, м. Сокаль, м. Бібрка, смт. Підкамінь, м. Чортків та ін. оточувалися мурами, частоколами з вежами” (Thullie, 1931, s. 245–252, 274–279, 284–290). Дерев’яні огорожі з вежами були не тільки біля церков, але й довкола міст, замків і фортець. Про це свідчить мандрівник М. Груневеґ, який описав свою подорож із Белза до Львова (через Куликів, Зашків, Мости), зі Львова до Ярослава (через Бархолтів, Городок, Родатичі, Вишню, Мостиська, Шегині, Перемишль) і назад до Львова (через Сосницю, Вишатичі, Мостиська, Родатичі, Бархолтів).

В описі Городка Груневеґ вказує, що це містечко “побудовано цілком з дерева, але дуже добре...”. Оточене воно “парканом, обмазаним глиною, з численними вежами” (Ісаєвич, 1996, с. 34). Давні церкви стояли на узвишсях, тому біля них ставили сторожові, оглядові вежі, а для оборони будували вежі з бійницями (вежі Крехівського монастиря (В. Січинський, 1923), вежі при церкві Святого Духа в с. Потелич (Юрченко, 1949, с. 46), вежі Манявського скиту (Mokłowski, 1915, s. 434–450).

На захисні функції дзвіниць вказує наявність напівкруглих отворів – бійниць (дзвіниці на Бойківщині в селах Орів, Козеве, Орявчик, Головецьке Сколівського р-ну Львівської обл.). Про їхнє оборонне призначення пишуть дослідники поч. XX ст. (Rechowiec, 1911, s. 10–11) Ще до середини XVIII ст. дерев’яні вежі при церквах використовували як оборонні та сигнальні споруди. Зокрема, при церкві Покрови Прсв. Богородиці, збудованій у с. Нова Січ 1734 р., на “певній віддалі від церкви стояла велика висока дзвіниця, також дерев’яна, зрубна, у два яруси, з дахом і з чотирма вікнами для гармат, щоби відстрілюватися від ворога та салютувати з гармат у великі свята Хрещення Господнього, Пасхи, Різдва та Покрови” (Еварницький, 1907, с. 116). У с. Тершів Старосамбірського р-ну Львівської обл. є гора Сторожниця, на яку, за переказом місцевих жителів (зафіксовано в 60-ті рр. XIX ст.), подавали знак гірські охоронці про напад ворогів із гори Бачинської, з місця, що називалося “Вежа” і на якому були дзвони (Площанский, 1866, с. 323). У с. Ізми Міжгірського р-ну Закарпатської обл. вежа-дзвіниця завершується ліхтариком – він давав можливість добре оглядати навколишню місцевість (Логвин, 1957, с. 229). Згідно з люстраціями XVII ст., вартові в містах та селищах у разі небезпеки били на сполох у дзвони (Сіреджук, 1998, с. 103).

Вежі, які знаходилися в системі огорожі монастирів, церков, не тільки виконували оборонні й сигнальні функції, а також сакральні. Багатофункціональне призначення мали дерев’яні вежі-дзвіниці Києво-Печерської лаври, вежа Софії Київської, дзвіниця в системі огорожі Михайлівського монастиря у Києві.

Дерев'яна вежа-дзвіниця Києво-Печерської лаври мала чотири яруси, верх двоярусний, її висота до основи хреста становила 25–30 м. Дзвіниця Михайлівського монастиря також була чотириярусна, мала розвинуту баню. У них “перший ярус – глухий, мав тільки ворота, іноді бійниці над ними, бо дзвіниця стояла в системі оборонних стін. Другий ярус мав галереї з аркадою, як у літніх надбрамних спорудах великих палаців. Приміщення використовувались під комори, а верхи – для годинників з боєм” (Юрченко, 1968, с. 29). У Святогірському Свято-Успенському оборонному монастирі в с. Зимне Володимир-Волинського р-ну надбанна башта мала надбудовану дзвіницю (Л. Крощенко та Осадчий, 1996, с. 74–81). Ці факти дуже важливі, бо вказують на те, що дзвони встановлювали на оборонних вежах, надбрамних баштах, сторожових і сигнальних спорудах зрубної або стовпної конструкції. Звідси почалося пізніше використання цих споруд для дзвіниць (рис. 1).

Рис. 1. Споруди для дзвонів на рисунках та гравюрах XVI–XVII ст.
1, 2, 3. Споруди для дзвонів при церквах Галичини та Буковини. Кін. XVI ст. За М.Г. руневвергом.
4. Дві дерев'яні дзвіниці біля церкви на плані Києва у “Тератургеми” Кальнофойського. 1638 р. Б.
Дзвіниця з годинником. Крехівський монастир на деревориті Д. Сінкевича. 1638–1669 р. 6. Дзвіниця Печерського монастиря на плані Києва. 1695р. За Г. Алфьорового, та В. Харламовим. 7. Дзвіня над криницею Крехівського монастиря. 1639 р. На деревориті Д. Сінкевича. 1699 р. 8. Мурована дзвіниця. Почаївський монастир. Сталерит “Чудо Почаївської Божої Матері”. 1675р. Осип Гочемський. 1749 р. 9. Гравюра зі зображенням Києво-Печерської Лаври. Правруч – дерев'яна дзвіниця. 1677 р.

Найдавніші відомі дерев'яні костели та церкви мали вежі оборонного типу, розташовані окремо від сакральної споруди, а згодом ці вежі ставали дзвіницями. Так, костели в Лубоні, 1516 р.; Сирині, 1305 р., 1510 р. мали окремі високі дзвіниці, які більше нагадували дозорні башти (Strzygowski, 1929, s. 234). Так були розташовані вежі біля костелів отців-августинів у Казимежі та в Бохні (Mokłowski, 1903, s. 416). Необхідно зауважити, що не тільки дзвіниці мають зв'язок із вежами, а й церкви. Дерев'яні церкви баштового типу, дзвіниці – прямі нащадки замкових оборонних веж (Таранушенко, 2016, с. 36). За дослідженнями С. Таранушенка, найстаріші церкви – “як Юрія в Іваниці, Воскресенська в Любечі і група пізніших церков “баштового” типу зберегли прямий зв'язок з рубленими баштами оборонних замків” (Там само, с. 35).

Дослідження показали, що вживання терміна “дзвіниця” у часовому аспекті до всіх споруд, на яких є дзвони, здебільшого неслухне. По-перше, більшість монастирів, церков аж до XVIII ст. виконували також оборонні функції, тому в своєму ансамблі мали фортечні вежі, що стояли окремо. По-друге, “тип храму з баштою... виник як оборонний вже в XII–XIII ст., за часів жорстоких і безперервних воєн” (Логвин, 1968, с. 362), коли ще не було дзвіниць. По-третє, давні “дзвіниці” дуже різняться від будови церкви, мають риси оборонного будівництва. По-четверте, “рисунки дзвіниць на гравюрах початку XVII і XVIII ст. цілком тотожні в своїх загальних рисах із сучасними збереженими пам'ятниками, нагадують дерев'яні оборонні вежі замків кінця XV ст., що, наприклад, у Кам'янці-Подільському були описані ще в XIV ст.” (Січинський, 1925, с. 34).

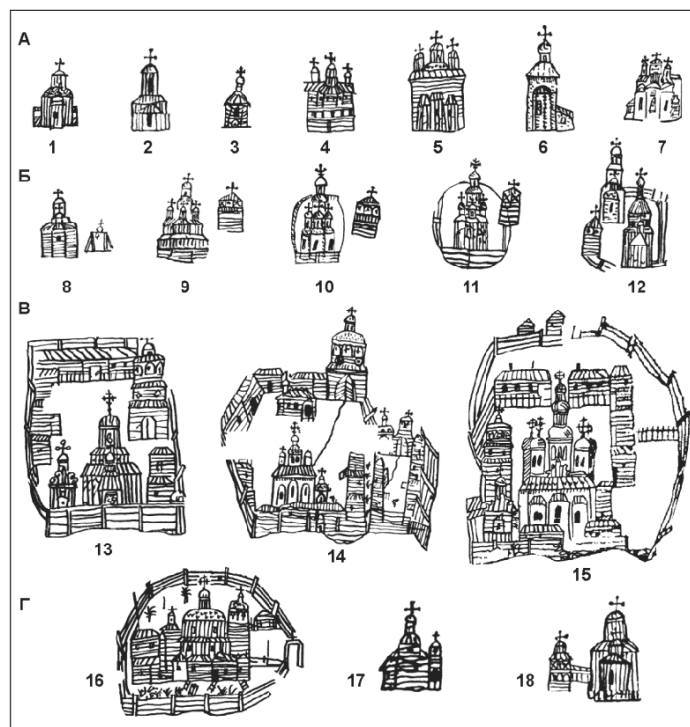
Усе це ще раз вказує на те, що при монастирях і церквах ще до впровадження дзвонів у Літургію були вежі, які виконували оборонні, сигнальні функції та пізніше стали однією зі споруд, на якій можна було встановити дзвони. Це наочно підтверджує приклад Манявського монастиря. Тоді не було потреби зводити спеціальну споруду для них, тому терміни “дзвіниця оборонного типу”, “дзвіниця, увінчана машікулами та підсябиттям”, “старі дзвіниці” неправильні. Оскільки оборонні, сигнальні вежі були первинним явищем, а дзвони на них з’явилися пізніше, то доцільно щодо цього типу споруд вживати термін “вежа-дзвіниця”. Саме цей термін епізодично вживали в XIX ст. у працях окремих дослідників (Площанский, 1867, с. 218).

Рис. 2. Найдавніші датовані дзвіниці:

а – Дзвіниця XVII ст. або початку XVIII ст., с. Люлинці Вінницької обл.; б – Дзвіниця XVIII ст., с. Дубровиця Львівської обл. в – Дзвіниця XVIII ст., с. Підгороддя Івано-Франківської обл.

Рис. 3. Споруди для дзвонів на плані Києва 1695р. За Г.Алфьоровою та В.Харламовим А. Церкви без дзвіниць: 1. царя Костянтина 2. Різдва Пресвятої Богородиці 3. Миколи Набережного 4 Різдва Христового 5. Різдва Господнього 6. Десятинна Б. Церкви з окремими спорудами для дзвонів: 7. Покрови Пресвятої Богородиці 8. Покрови Пр. Богородиці. 9. Миколи Доброго 10. Спаса. 11. Воскресіння Господнього. 12. Різдва Пр. Богородиці і Бориса і Гліба. 13. Видубецький монастир. 14. Михайлівський монастир. 15. Кирилівський монастир. В. Церкви з приєднаними “вежами дзвіницями”: 16. Миколаївський монастир. 17. Святої Трійці Г. Церкви зв’язані з переходом з дзвіницею. 18. Святого Миколи Притиска

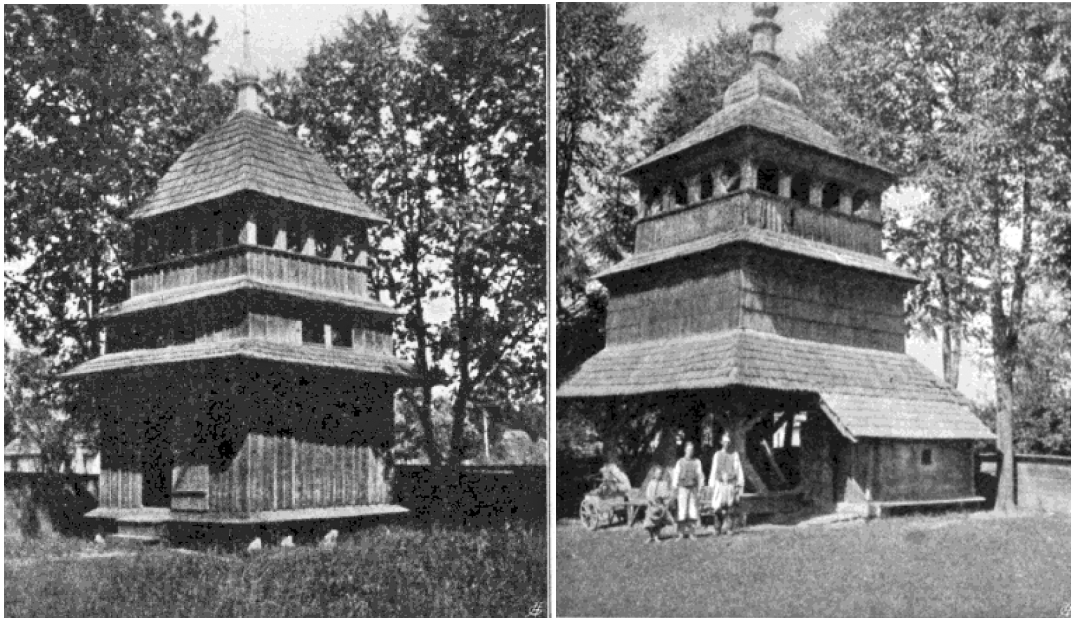
Особливо недоречно вживання терміна “дзвіниця” щодо лемківської церкви, як це робить багато дослідників (Драган, 1937, с. 97). За В. Січинським, на Лемківщині дзвіниця панує над всією будівлею

церкви й має виразний “західнобароковий характер” (Січинський, 1925, с. 36). Термін “дзвіниця” щодо лемківської церкви не можна вживати ще й тому, що у вежах, приставлених до лемківських церков, переважно немає дзвонів; дзвіниці біля лемківських церков стоять окремо; їх приєднання було здійснено для створення храму-донжону, образ якого витворився в добу готики.

У цьому контексті для достовірності результатів потрібно з’ясувати в часовому аспекті зв’язок між дзвонами й вежами. Оскільки дзвони від початку були невеликими й виконували сигнальні функції, то розташовували їх в амбразурах “забрал” (Казанський, 1871, с. 309; с. 157). Причиною спорудження спеціальної будівлі для дзвонів була поява великих дзвонів (Голубинський, 1904, с. 156), які не могли вміститись у “забралах” на мурах. Дзвони зі стін “перекочували” в оборонні вежі, зокрема вежі-брами, які були більші за розмірами, мали у верхньому ярусі просвіти для поширення звуку, були статичні, могли витримувати навантаження від розхитування великих дзвонів. Про те, що дзвони перенесли у вежі, свідчать:

- образ вежі-дзвіниці, що нагадує в загальних рисах “браму-вежу”, або “сторожову вежу”, похилість стін, наявність “підсябиття” (Mokłowski, 1903 s. 413–413);
- об’ємно-планувальне вирішення, не пов’язане з архітектурою церкви;
- розташування щодо церковного будинку;
- зрубність конструкції.

Вежі були першою спорудою для дзвонів. Походження цих споруд ще раз підтверджує необхідність уживання терміна “вежа-дзвіниця”. Про це свідчать також дослідження З. Гльогера, за якими давні сторожові вежі дерев’яних замків мали дзвони (Gloger, 1907, s. 5–11). Усе це вказує на те, що дзвони з’явилися на вежах як засіб передавання звукового сигналу, саме тому ці споруди будували окремо від храму. Ось чому хибним є твердження про те, що “вежі, вежі-дзвіниці були в давні часи окремо будовані, бо цього вимагали давні християнські традиції” (Mokłowski, 1903, s. 407). Закладання дзвіниць окремо біля давніх костелів і церков пов’язане з традиціями, перейнятими від замкового дерев’яного укладу, бо в часи прийняття християнства та візантійської архітектури дзвіниць не було і в самій Візантії. З упровадженням дзвонів у Літургію ця споруда найкраще підходила для нової функції, врешті її було прийнято за один із перших взірців споруд для дзвонів при церквах.

а

б

Рис. 4. Найдавніші датовані дзвіниці:

а – Дзвіниця XVIII ст., с. Станькова Івано-Франківської обл.;

б – Дзвіниця XVIII ст., с. Збора Івано-Франківської обл.

Використання веж для розташування дзвонів в Україні могло розпочатися у XV–XVI ст., у період інтенсивного замкового будівництва. Відомо, що на поч. XVII ст. використання дзвонів у Літургії, особливо в містах, було доволі поширеним. Виникали навіть конфлікти між конфесіями, бо “коли дзвонять дзони православних церков, у костелі неможливо говорити проповідь” (ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів, Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 247. – Арк. 1–37, 40–41). Із запровадженням дзвонів, як показали наші дослідження, в одних церквах використовували окремі споруди, що наслідують об’ємно-конструктивні вирішення оборонних веж (рис. 5), в інших будували для них прості споруди – два або чотири вкопаних у землю, перекритих дашком стовпи з перекладиною вгорі для дзвонів, або ж влаштовували їх у самій церкві.

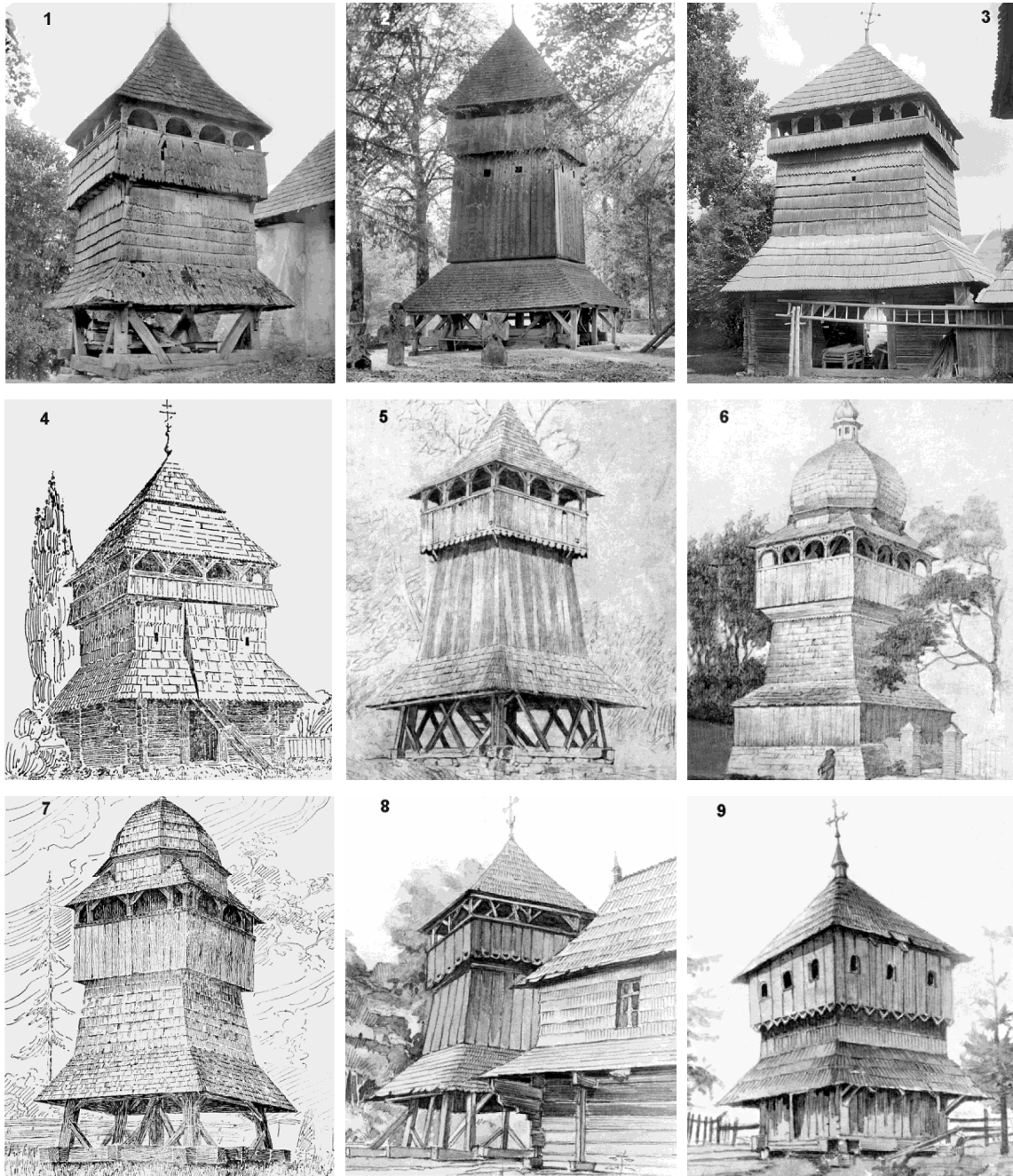

Рис. 5. Дзвіниці. 1. Месники. (Світл. Я.Пастернака). 2. Тростянець. (Світл. Я. Пастернака). 3. Топільниця. (Світл. В.Щербаківського). 4. Бусовисько. (Рис. А. Луштинського). 5. Стара Сіль. (Рис. А. Луштинського). 6. Яворів. (Рис. А.Луштинського). 7. Потелич. (Рис. А. Луштинського). 8. Ожомля. (Рис. А.Вариводи). 9. Коропуж. (Рис. А. Вариводи)

Вибір типу споруди для дзвонів залежав від матеріальних можливостей громади, розташування церкви, її ролі в обороні. За дослідженням З. Гльогера, “усі церкви та дзвіниці на просторі Руси – від Карпат до Дністра – у давніх віках фундували й закладали... пани та шляхта” (Gloger, 1907, s. 15). Тому цілком об’єктивно багаті монастирі й церкви, які виконували оборонні функції та були оточені стінами й вежами, використовували останні для дзвонів. Не було потреби будувати для них спеціальні споруди. Це видно на плані Києва 1695 р. (Алферова и Харламов, 1982) (триярусні вежі-дзвіниці в Кирилівському, Софіївському, Йорданському, Печерському, Видубицькому монастирях). Водночас багаті церкви в міській забудові в XVII ст. зводять спеціальні споруди для дзвонів (дзвіниці при церквах: на Подолі – Спаса, Миколая, Миколая Доброго, Бориса і Гліба, Воскресення Господнього; у верхньому місті – Георгія) (Там само). “Бідні” церкви та монастирі користувалися простою дерев’яною спорудою на два, чотири стовпи, ставили їх на церкві, або не мали таких споруд зовсім, бо все ще користувалися биллом. Дзвони підвішували на бантинах, що були на кізлах у церкві Покрови, Миколаївському монастирі (Нижній Поділ) (Там само). Водночас були церкви без окремих дзвіниць (Різдва Івана Предтечі, Воскресення Господнього, Спаса (усі – на Нижньому Подолі в Києві) (Там само).

На зламі XVI–XVII ст. дзвони ще шукають своє місце в сакральному ансамблі. Треба сказати, що про ці пошуки нам мало відомо. М. Грунєв зафіксував на зламі двох століть церкви, що мають дзвони, встановлені на сохи, посередині даху церкви хатнього типу, а також і на причілковій стіні (мурована церква в м. Хотин), та окрему вежу-дзвіницю (Ісаєвич, 1996, с. 34, рис. 3–4). На Волині наприкінці XVI – у XVII ст. церкви мали і дзвіницю над бабинцем, і окремі дзвіниці (Цинкаловський, 1935, с. 10–15).

Важливим для історії українського сакрального будівництва України є з’ясування питання генези споруд для дзвонів, чи дзвіниця завжди стояла окремо від церкви, як вказує більшість учених, чи вона була з’єднана в певні періоди історії з храмом* (рис. 6).

Усі відомі датовані вежі-дзвіниці XVI–XVII ст. є окремими від церкви спорудами (дзвіниці I пол. XVI ст. (1502 р.) при ц. Св. Духа “на підгір’ю” у с. Потелич Жовківського р-ну Львівської обл.; 1593 р. при ц. св. Тройці “на місті” у с. Потелич; 1731 р. при ц. Різдва Прсв. Богородиці “на передмісті” в с. Потелич; 1616 р. при церкві у с. Курники Тернопільського р-ну Тернопільської обл.; 1692 р. при церкві у с. Лозина Яворівського р-ну Львівської обл.; 1730 р. при церкві у с. Топільниця Старосамбірського р-ну Львівської обл.; 1738 р. при церкві у с. Кошелів Жовківського р-ну Львівської обл.; 1742 р. при церкві у с. Старе Село Пустомитівського р-ну Львівської обл.; 1754 р. при церкві у с. Черепин Пустомитівського р-ну Львівської обл.; від XVIII ст. при церкві у с. Малий Дорошів Жовківського р-ну Львівської обл.) (Січинський, 1925, рис. 2–9). Усі вони належать до монастирських церков або до монастирських сіл і в основі зберігають архітектурно-планувальні особливості вежі. Аналіз кадастрів Галичини поч. – середини XIX ст. показав, що тоді були церкви і з окремими дзвіницями, і без них. Окремо були дзвіниці біля бойківських церков у селах Нижнє Висоцьке (ЦДІА України у Львові (є), спр. 224, арк.12), 1814 р.; Верхнє Висоцьке Турківського р-ну Львівської обл. (ЦДІА України у Львові (є), спр. 215, арк. 8); Велика Лінина Старосамбірського р-ну Львівської обл. (ЦДІА України у Львові (є), спр. 793, арк. 7).

Не мали окремих дзвіниць у той період церкви в бойківських селах: Ластівка Турківського р-ну Львівської обл. (ЦДІА України у Львові (є), спр. 754, арк. 6), XVIII ст.; Либихора Турківського р-ну Львівської обл. (Там само, спр. 783, арк. 5), 1798 р.; Виців Старосамбірського р-ну Львівської обл. (ЦДІА України у Львові (в), спр. 233, арк. 6); Росохач Сколівського р-ну

* Сьогодні можливості вивчення цього питання на Наддніпрянщині, Слобожанщині, півдні України частково обмежені через знищення дзвіниць у XIX – першій половині XX ст., відсутність досліджень в час їх існування та архівних джерел (кадастрів, візитацій). Ми опиратимемося на архівні джерела (візитації, кадастрові плани) Галичини, які дадуть нам можливість відтворити повноцінну картину генези споруд для дзвонів у XVIII–XIX ст.

Львівської обл. (ЦДІА України у Львові (є), спр. 754, арк. 6), XVII–XVIII ст.; Мала Лінина Старосамбірського р-ну Львівської обл. (ЦДІА України у Львові (є), спр. 799, арк. 5), 1742 р.; Велика Волосянка Сколівського р-ну Львівської обл. (Там само, спр. 262, арк. 1–7), 1725 р.; Вовче Турківського р-ну Львівської обл. (Там само, спр. 247, арк. 5), XVII–XVIII ст.; Мохнате Турківського р-ну Львівської обл. (Там само, спр. 881, арк. 7); Долішня Топільниця Старосамбірського р-ну Львівської обл. (Там само, спр. 1450, арк. 8), XVIII ст.; Багновате Турківського р-ну Львівської обл. (Там само, спр. 18, арк. 9–10), XVIII ст.; церква св. Миколая у м. Турка Львівської обл. (Там само, спр. 1487, арк. 7–9). Те саме явище спостерігаємо і в інших селах Галичини: Дубина Сколівського р-ну Львівської обл. (ЦДІА України у Львові (г), спр. 310, арк. 3), Зубів Міст Кам'яно-Бузького р-ну Львівської обл. (ЦДІА України у Львові (г), спр. 273, арк. 14), Явора Турківського р-ну Львівської обл. (ЦДІА України у Львові (є), спр. 1659, арк. 9), Меденичі Дрогобицького р-ну Львівської обл. (ЦДІА України у Львові (є), спр. 889, арк. 9, 10), Созань Старосамбірського р-ну Львівської обл. (ЦДІА України у Львові (є), спр. 1293, арк. 34). Багато гуцульських церков не мали дзвіниць. У 1825 р. обидві дерев'яні церкви в с. Космач Косівського р-ну Івано-Франківської обл. ще не мають дзвіниць (ЦДІА України у Львові (д), спр. 41, арк. 5, 21), те саме побачимо на кадастрі с. Жаб'є (тепер смт. Верховина) Івано-Франківської обл. (ЦДІА України у Львові (д), спр. 136, арк. 15). У XVIII ст. і аж до середини XIX ст. не мали дзвіниць не тільки села, а й містечка. Не було їх у церквах св. Михаїла в м. Коломия Івано-Франківської обл. (ЦДІА України у Львові (д), спр. 37, арк. 13), 1587 р.; Воскресення Господнього у смт. Отиня Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. (ЦДІА України у Львові (ж), спр. 164, арк. 12), XVII–XVIII ст.; св. Миколая та св. Марії у с. Хотимир Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл. (ЦДІА України у Львові (д), спр. 84, арк. 6); Введення Прсв. Богородиці в с. Нижнів Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл. (ЦДІА України у Львові (з), спр. 5965, арк. 15).

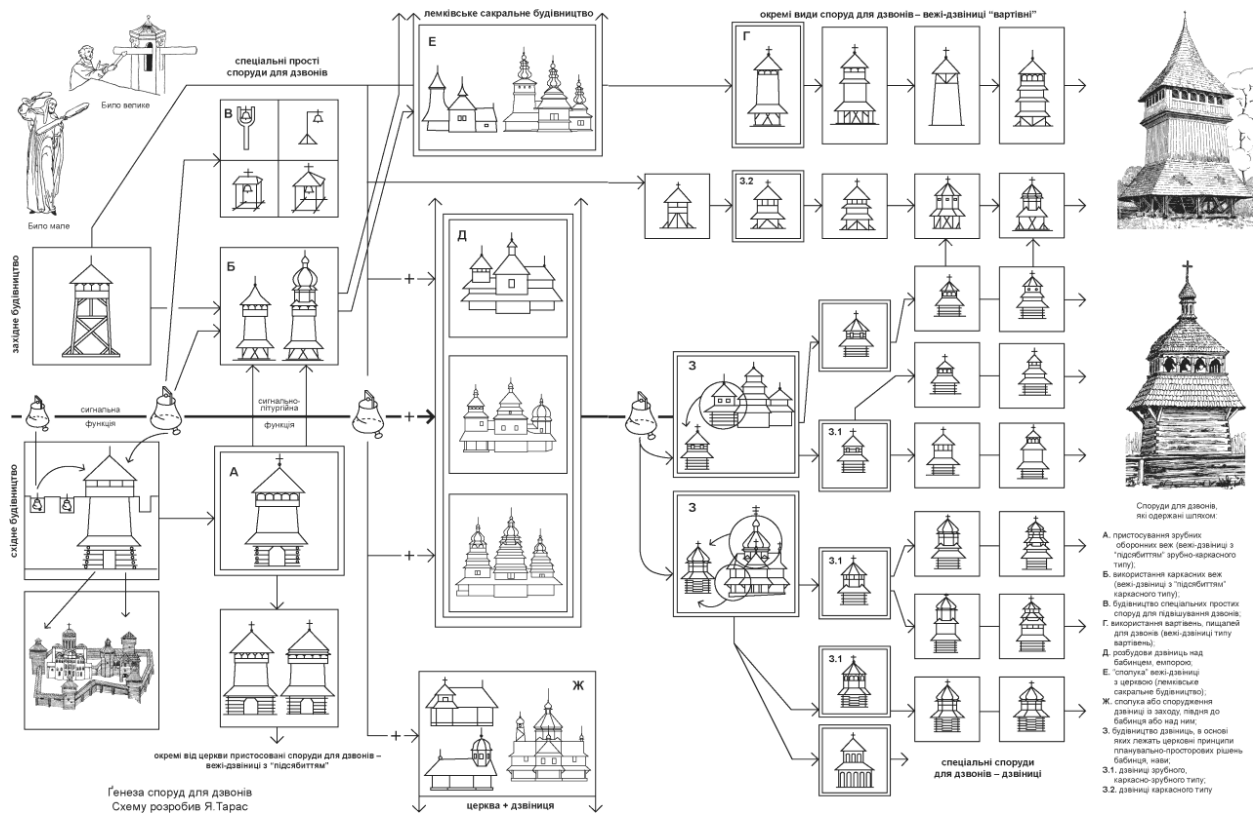

Рис. 6. Гене́за споруд для дзвонів

В інших містечках Галичини дерев'яні церкви в середині XIX ст. також були без дзвіниць (м. Журавно Жидачівського р-ну Львівської обл. (ЦДІА України у Львові (з), спр. 202, арк. 22). Аналіз візитацій XVIII ст. підтверджує цей стан і дає можливість з'ясувати, які церкви зовсім не мали дзвіниць, а в яких вони були над бабинцем*. Згідно з візитацією Старосамбірського намісництва 1766 р., у 26 із 43 описаних церков, зокрема, у селах Бусовисько Старосамбірського р-ну; Велика Волосянка Сколівського р-ну, 1725 р.; Мала Волосянка Сколівського р-ну, 1734 р.; Воля Кобилянська Старосамбірського р-ну; Гвоздець Старосамбірського р-ну; Горішне Головецьке Сколівського р-ну; Жданна Дрогобицького р-ну; Залокіть Дрогобицького р-ну, 1702 р.; Звір Самбірського р-ну; Мала Лінина Старосамбірського р-ну, 1742 р.; Нанчілка-Владича Старосамбірського р-ну, 1773 р.; Нанчілка-Королівська Старосамбірського р-ну; Недільня Старосамбірського р-ну; Потік Великий Старосамбірського р-ну; Розлуч, 1733 р.; Горішня Сторона Дрогобицького р-ну, 1662 р.; Долішня Сторона Дрогобицького р-ну; Сушиця Рикова Старосамбірського р-ну; Тисовиця Сколівського р-ну; Топільниця Старосамбірського р-ну, 1730 р.; Горішня Явора Турківського р-ну; Долішня Явора Турківського р-ну; Ясінка Мала Турківського р-ну дзвіниці були над бабинцем (НМЛ. Відділ рукописів і стародруків). Окремо від церкви дзвіниці стояли в селах Бистриця Дрогобицького р-ну, 1602 р.; Горішній Білич Старосамбірського р-ну, Долішній Білич Старосамбірського р-ну; Волошинове Старосамбірського р-ну, Долішне Головецьке Сколівського р-ну, Ісаї Турківського р-ну, Смільна Дрогобицького р-ну, Созань Старосамбірського р-ну, Сприня Самбірського р-ну, Стрільбище Старосамбірського р-ну, Кіндратів Турківського р-ну, Горішне Тур'є Старосамбірського р-ну, Долішне Тур'є Старосамбірського р-ну, Велика Ясінка Турківського р-ну, Горішній Лужок Старосамбірського р-ну, м. Старий Самбір, 1683 р.*

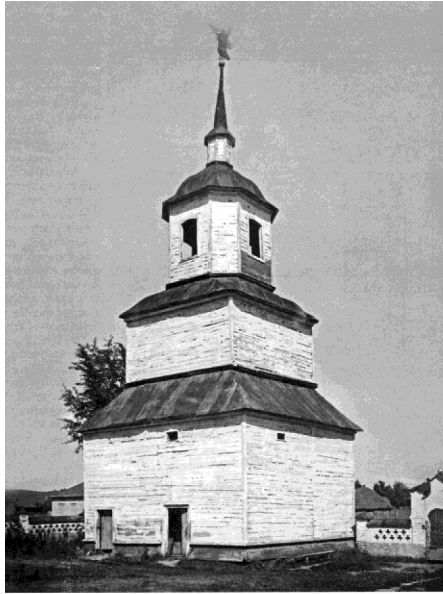
На Наддніпрянщині та Лівобережжі у XVIII – на поч. XIX ст. церкви переважно мали окремі дзвіниці або були без них (рис. 7, 8). На плані Полтави 1722 р. І. Бішева ми побачимо, що лише Соборна церква має окрему дзвіницю, церкви Воскресення Господнього, Миколая та ін. були без дзвіниць (Гольденберг, 1966, с. 425–427). На абрисі Чернігівської фортеці 1706 р. ми також побачимо церкви з дзвіницями і без них (Вечерський та Тарасов, 2011, с. 126). На плані Балаклійської фортеці 1768 р. та плані Глухівської фортеці 1724 р. кондуктора Валлена всі церкви мають окремі дзвіниці (Вечерський та Тарасов, 2011, с. 271–272).

У XVIII ст. окремі дзвіниці були при церквах на Середній Наддніпрянщині, Чернігівщині:

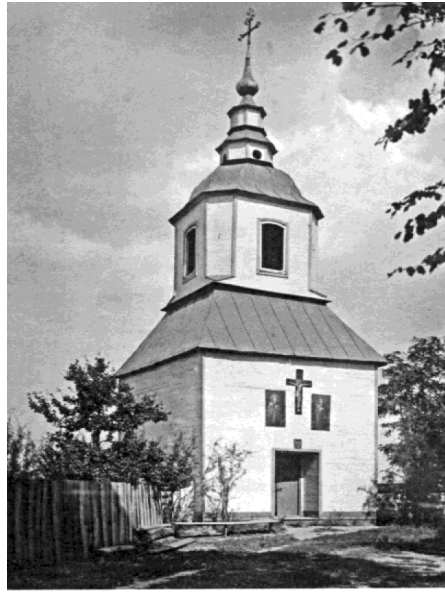
- ц. Вознесення Господнього, Київ, XVIII ст. (Вечерський, 2002, с. 92);
- ц. Різдва Прсв. Богородиці, с. Ходорів Миронівського р-ну Київської обл., 1768 р. (Там само, с. 111);
- церква у с. Білошапки Прилуцького р-ну Чернігівської обл., 1795 р. (Там само, 2002, с. 201);
- ц. Михаїла, с. Грабарівка Пирятинського р-ну Полтавської обл., 1786.
- ц. Успення Прсв. Богородиці, с. Стахорщина Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл., кін. XVIII – поч. XIX ст. (Там само, 2002, с. 179);
- ц. св. Юрія, с. Велике Устя Сосновського р-ну Чернігівської обл., 1772 р.;
- ц. Хрестоздвиження, м. Короп Чернігівської обл., 1797 р.;
- ц. св. Миколая, с. Житне (Житне) Роменського р-ну Сумської обл., 1789 р. (Там само, 2002, с. 291).

* У Національному музеї у Львові зберігаються канонічні ревізії Львівсько-Галицько-Кам'янецької, Перемишльсько-Самбірської єпархій, вони є важливим джерелом вивчення сакральної дерев'яної архітектури. На предмет вивчення сакрального мистецтва візитації студіювали С. Зінченко, М. Моздир, Я. Павличко, П. Сіреджук, Я. Тарас. Докладний опис візитацій та зведений каталог понад 3200 збережених описів церков і монастирів подає фундаментальна праця: *І. Скочилася. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII – XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія: в 2 т. – Львів, 2004. – Т. 2: Протоколи генеральних візитацій. – ССVIII + 512 с.*

* Усі вищеперечислені дзвіниці знаходяться у Львівській обл.

а

б

Рис. 7. Дзвіниці Лівобережної України: а – Дзвіниця церкви Михаїла, с. Лиман Харківської обл., 1798 р.; б – Дзвіниця церкви Воздвиження, с. Лиман Харківської обл., 1805 р.

а

б

Рис. 8. Дзвіниці Лівобережної України:
а – Дзвіниця церкви Введення Прсв. Богородиці, смт. Артемівка Харківської обл., 1761 р.;
б – Дзвіниця церкви (назва церкви невідома), м. Перещепина (тепер Перещепине) Дніпропетровської обл., кінець XVIII ст.

На Волині окремі дзвіниці відомі, з XVII ст. (ц. Благовіщення Господнього у м. Ковель Волинської обл.), розбудовуються у XVIII ст. (м. Острог Рівненської обл.) (Там само, 2002, с. 412).

На Поділлі, Поліссі В. Щербаківським зафіксовано окремі дзвіниці кін. XVII – поч. XVIII ст. (при церкві у с. Люлинці Оратівського р-ну Вінницької обл.), від XVIII ст. (при церкві у с. Дубровинці (нині Дібровинці) Оратівського р-ну Вінницької обл., при церкві в с. Водотії Брусилівського р-ну Житомирської обл., при церкві в с. Очеретня Погребищенського р-ну Вінницької обл.) (Щербаківський, 1926, с. XX–XXII).

Окремі від церкви дзвіниці побудовано у XVIII ст. у селах Пилява Старосинявського р-ну Хмельницької обл., Слобода Шаргородська Шаргородського р-ну Вінницької обл. (Е. Сецинский,

1907, с. 71; 73; 78), у м. Полонне Хмельницької обл., с. Шелестяне Новоушицького р-ну Хмельницької обл. (Вечерський, 2002, с. 387, 388, 392).

На основі дослідження візитацій, кадастрів, планів фортець і міст можна зробити певні висновки: у XVII–XVIII ст. існувало багато типів споруд для дзвонів; великий відсоток церков мав дзвони над бабинцем; були церкви з окремими дзвіницями і без них. Церкви з дзвіницями над бабинцем будували ще в XVII ст. і аж до середини XVIII ст.; поява їх належить до часів готики, коли було зроблено спроби поєднати церковний будинок із дзвіницею. Часткове припинення будівництва церков із дзвіницями над бабинцем наприкінці XVII ст. пов'язане з впливом ренесансу, за вимогами якого церква має становити архітектурну цілісність – бані повинні бути однієї висоти або мати більшу середню. Остаточні принципи центрично-вертикальної композиції в українському сакральному будівництві сформувалися під впливом національного піднесення XVII ст., яке вимагало власних об'ємно-планувальних рішень храмів, що мають маркери національної ідентичності і відрізняються від костелів. Це зумовило будівництво окремих від церков багатоярусних дзвіниць.

Характеристику прийнятого рішення дав протоієрей Є. Сіцинський: “Храм – це місце, де возноситься молитва до Господа, а якщо над тими, хто молиться, височіє баня, ніби здіймається до неба – тут ідея висока, зрозуміла почуттям того, хто молиться” (Сецинский, 1907, с. 76). Приєднання дзвіниці до церкви робить “дзвіницю ніби найважливішою частиною храму, тож виходить, що головне тут не молитва, а “мідь дзвінка” “металу дзвін”, що лунає з дзвіниці над головами молільників” (Там само, с. 76).

Про початок будівництва окремих дзвіниць у XVIII ст. при церквах, де були дзвіниці над бабинцем, свідчать візитації. Так, у приписці візитації Старосамбірського деканату 1766 р. зазначено, що при церквах сіл Стрілки Старосамбірського р-ну Львівської обл. та Ясениця-Замкова Турківського р-ну Львівської обл., які мали дзвіниці над бабинцем, збудовано нові окремі дзвіниці.

Центрично-вертикальна композиція дерев'яних п'ятиверхих та дев'ятиверхих церков на Гетьманській Слобожанщині зумовила будівництво високих багатоярусних окремих від церкви дзвіниць в с. Пакуль Чернігівського р-ну Чернігівської обл. (1710), с. Межириччя Лебединського р-ну Сумської обл. (1760), с. Березня Менського р-ну Чернігівської обл. (1761), м. Ромни Сумської обл. (1764), м. Новомосковськ Дніпропетровської обл. (1778), с. Черкаський Бишкін Зміївського р-ну Харківської обл. (1803). На Гуцульщині дзвіниці були тільки окремими спорудами, що пов'язано з типом церкви та часом, коли було заведено будувати для дзвонів окремі споруди.

У XVIII ст. будують спеціальні споруди для дзвонів – дзвіниці, які вже мають ті самі композиційні принципи побудови, що й церква: зрубну конструкцію першого ярусу, опасання, піддашся, заломы, галереї, але при цьому зберігаються ярусність, рисунок просвітів для дзвонів.

Прагнення підкреслити важливість ролі церкви в забудові, економічні вимоги в добу бароко були причиною того, що дзвіниці будуються нижчими за церкви. Тоді з утратою оборонних функцій веж при монастирях і церквах припиняється будівництво високих веж-дзвіниць. Суто економічні причини зумовили спрощення варіантів і повернення до простих споруд для дзвонів.

Згідно з візитаціями, “бідні” церкви мають дзвіниці типу “дзвони на дилах”, “дзвони на грушах”, “дзвінок на яблінці”, “дзвони на фіртці”, “дзвони, завішані коло церкви на дубі”, “на двох стовпах”, “на чотирьох стовпах під гонтами” (Національний музей у Львові, с. 19–24). У містечках, де було кілька церков, не всі вони мали дзвіниці. Так, у м. Сколе Львівської обл. церква св. Миколая мала окрему дзвіницю, а церква св. Марії була без неї (ЦДІА України у Львові (б), спр. 7099, арк. 225). У містечку Турка Львівської обл. в середині XIX ст. було кілька дерев'яних церков, і серед них церква св. Миколая була без окремо розташованої дзвіниці. Дерев'яна церква в смт. Журавне Жидачівського р-ну Львівської обл. також була без дзвіниці (ЦДІА України у Львові (з), спр. 202, арк. 22), бо в містечку були ще церкви та костел. Відсутність дзвіниці при церкві в с. Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл. пояснюється тим, що вона стоїть недалеко від замку (ЦДІА України у Львові (в), спр. 903, арк. 5).

Приєднання дзвіниці до церкви. Важливим для розуміння генези церков і дзвіниць є питання, як і коли відбулося приєднання дзвіниці до церкви і як воно вплинуло на формування архітектурного образу сакральної споруди.

У Західній Європі приєднання вежі до сакральної споруди відбулося в романські часи й було пов'язане з містобудівною необхідністю, бо висока вежа-дзвіниця здалеку вказувала на храмову споруду та в силуеті міста відігравала важливу роль. Приблизно у IX ст. “дзвіниця виконує роль оборонної вежі, а від початку XI ст. вона набуває характеру феодального символу, тобто стає донжоном церкви або монастиря” (А. Choisy, 1907, с. 206). Повне приєднання вежі-дзвіниці припадає на часи готики, коли дзвіниця з церквою стали одним цілим (Там само, с. 429–430). Розглядаючи це питання, треба пам'ятати, що в ті часи застосовували різні варіанти поєднання вежі з церквою, відбувалося це під впливом міських мурованих готичних костелів.

За дослідженням К. Мокловського, З. Гльогера, у Польщі сполучення дзвіниці й костелу почалося у XV ст. (Gloger, 1907, s. 13). Із джерела XVI ст., яке цитує К. Мокловський, “дзвіниця могла бути присунута до костелу або церкви, але ніколи не була зв'язана органічно з костельним будинком. Оскільки внутрішній стовповий уклад [дзвіниці. – Я. Т.], запозичений з давнього визначного лицарського військового будівництва [...], є набутком, принесеним із Заходу, і тільки через місцевих теслярів по-своєму зложений...” (Mokłowski, 1903, s. 418). У процесі з'єднання церкви з вежею-дзвіницею каркасна (стовпно-ригельна) конструктивна схема виявилася більше придатною з технічно-конструктивного та економічного погляду. Це явище далі простежимо на прикладі лемківської церкви, у якій вежі-дзвіниці не виконують оборонної функції, а є лише надбанням впливу, що мав велику силу в цьому регіоні.

Процес переносу дзвонів у церковний будинок відомий за пам'ятками архітектури України XVII ст. Спочатку він відбувався за умов впливу міського мурованого костельного будівництва на будівництво місцеве, яке було найсильнішим на західних теренах, що безпосередньо межували із зоною будівництва костелів. Цей процес мав далекосяжні наслідки, бо дав можливість одержати нові типи церков (рис. 9).

“Перенесення” дзвонів у сакральну споруду відбувалося двома способами:

- додаванням вежі-дзвіниці до церкви;
- розбудовою бабинця і створенням над ним приміщення для дзвонів.

Таке додавання відбулося лише на основі дво-, тридільної церкви та вежі, що втратила оборонні функції. Об'єднання цих двох споруд почалося тоді, коли вже склалися основні типи церков та об'ємно-конструктивні вирішення вежі, і призвело до того, що ці дві споруди в дерев'яних костелах та церквах архітектурно не пов'язані.

У Карпатському регіоні, як і в Україні загалом, поєднати дзвіницю з хрещатою церквою не вдалося насамперед тому, що цей тип масово з'явився, як було сказано раніше, коли вже склалися принципи співвідношення між церквою та дзвіницею, а також тому, що для органічного їх поєднання треба було порушити центричність композиції.

Наявність дзвіниці над бабинцем на Гуцульщині, Покутті, Поділлі пов'язана не з хрещатою, а з дво-, тризрубною, одно-, двоверхою церквою. Випадки наявності дзвіниці над бабинцем хрещатої церкви відомі. Над притвором мурованої хрещатої церкви Покрови Прсв. Богородиці в с. Сутківці Ярмолинецького р-ну Хмельницької обл. поставили у другій половині XVIII ст. двоярусну дерев'яну дзвіницю (Сецинский, 1889).

Додавання вежі-дзвіниці до дво-, тридільної церкви відбулося приставленням її до бабинця із заходу або встановленням над ним. Другим способом – встановлення вежі-дзвіниці над бабинцем – розвивалося лемківське сакральне будівництво.

На Східній Лемківщині та Західній Бойківщині розбудовують бабинець і створюють над ним спершу приміщення для дзвонів, а потім – вежу-дзвіницю (Тарас, 1998, с. 302–305). Процес улаштування дзвіниці над бабинцем, над бабинцем і ємпорою властивий у XVII ст. не тільки Бойківщині, а й іншим регіонам України. За дослідженнями О. Цинкаловського, волинські дерев'яні церкви XVII ст., а то й кін. XVI ст. мали дзвіничку, що “здіймалася над бабинцем або

стояла окремо перед церквою. Частіше заступала вона браму на цвинтар” (Цинкаловський, 1935, с. 5). Дзвіниці над бабинцем мали церкви в селах Суходоли Володимир-Волинського р-ну Волинської обл., 1580 р.; Машів Любомльського району Волинської обл., XVII ст.; Смідин Старовижівського р-ну Волинської обл., XVI ст. (Цинкаловський, 1935, с. 8–15).

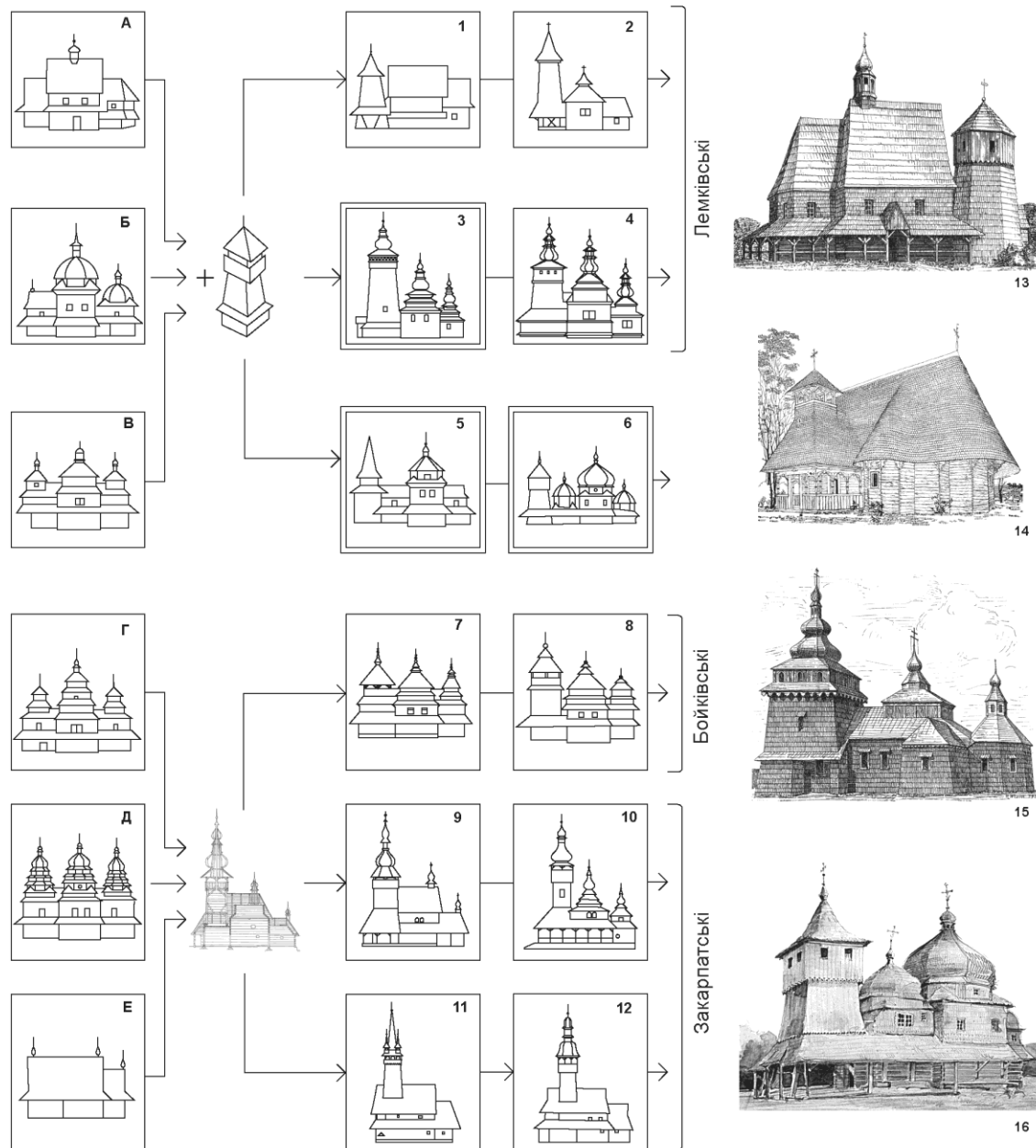

Рис. 9. Приєднання дзвіниці до різних типів церков та їх розбудова над бабинцем. 1. Бережани. 1727 р. 2. Трочани. 1739 р. 3. Святкова Велика. 1757р. 4. Крамнина. 1778 р 5. Кам'янець-Подільський (На Карвасарах). 6. ц. в Малнові. Поч. XVII ст. 7. Вишка. 1700 р. XVIII ст. 8. Кострина. 1845р. 9. Обава. XVIII ст. 10. Шелестово. Поч. XVIII ст., 1777 р. 11. Крайнікове. 1668 р. 12. Олександрівка. XV ст., 1753 р. 13. Микульшиць (Чехія). 14. Няміц (Румунія). 15. Тилич (Польща). 1743 р. 16. Малнів. Поч. XVII ст. Рис. Т. Обмінського. А. Надиби. 1732 р. Б. Потелич. 1502 р. В. Гринів. 1781 р. Г. Волцнів. 1727 р. Д. Явора Долишня. Е. Руське Поле (Польща). 1693 р., 1879 р.

На поч. XVIII ст. дзвіниці споруджували над бабинцем на Брацлавщині. Особливе місце в історії приєднання вежі-дзвіниці до церкви займає Лемківщина. Спинимось на ньому докладніше.

Новий тип об'ємного вирішення храмової споруди на Лемківщині та Закарпатті розвивався двома способами:

– приєднання до церкви вежі подібних дзвіниць (церкви св. Якова, с. Поворозник (Кармазин-Каковський, В. 1978, с. 35, 113), 1612 р.; св. Димитрія, с. Чарна (Там само, с. 58, 120. – Іл. 182–192), 1764 р.; Вознесення Господнього, с. Устрики Долішні, 1847 р.; св. Козьми і Дам'яна, с. Тилич (Там само, с. 37, 46. – Іл. 99–100), 1743 р.; св. Параскевії, с. Квятонь (Там само, с. 70. – Іл. 398–404), друга половина XVII ст., 1811 р.; св. Козьми і Дам'яна, с. Баниця (Там само, с. 63. – Іл. 258–263; 269–270), 1787 р.; св. Михаїла, с. Велика Святкова (Там само, с. 53, 113, 119. – Іл. 138–157), 1757 р.; св. Михаїла, с. Висова (Там само, с. 61, 114. – Іл. 226–234), 1779 р.; св. Козьми і Дам'яна, с. Войкова (Там само, с. 64. – Іл. 307), 1792 р.; св. Михаїла, с. Лос'є (Там само, с. 75. – Іл. 445), 1826 р.; Покрови Прсв. Богородиці, с. Гирова (Гординський, 1969, іл. 15), 1773 р.; Покрови Прсв. Богородиці, с. Воловець (Гординський, 1969, іл. 16), XVIII ст.; св. Михаїла, с. Нижня Мохначка (Гординський, 1969, іл. 13), 1846 р.; св. Михаїла, с. Чертижне (Драган, 1937, іл. 57), середина XVIII ст.; св. Івана Богослова, с. Мушинка (Гординський, 1969, іл. 17), XVII ст. (усі церкви – на території Польщі);

– на основі розбудови триверхої церкви, де на місці емпори або над емпорою під західними впливами розвинулася у висоту вежа-дзвіниця (церкви св. Михаїла, с. Шелестове Мукачівського р-ну Закарпатської обл. (Макушенко, 1976, с. 54), 1777 р.; св. Михаїла, с. Медведівці Мукачівського р-ну Закарпатської обл. (Там само, с. 37), поч. XVIII ст.; Успення Прсв. Богородиці, с. Новоселиця Тячівського р-ну Закарпатської обл. (Драган, 1937, с. 57, 87), 1764 р.; св. Миколая, м. Свалява, передмістя Бистрий Закарпатської обл. (Макушенко, 1976, с. 87), 1759 р.; св. Миколая, с. Збой, 1514, 1766 рр., Снинський округ, Словаччина (Ковачовичова-Пушкарьова та Пушкар, 1971, с. 143–150) (рис. 10).

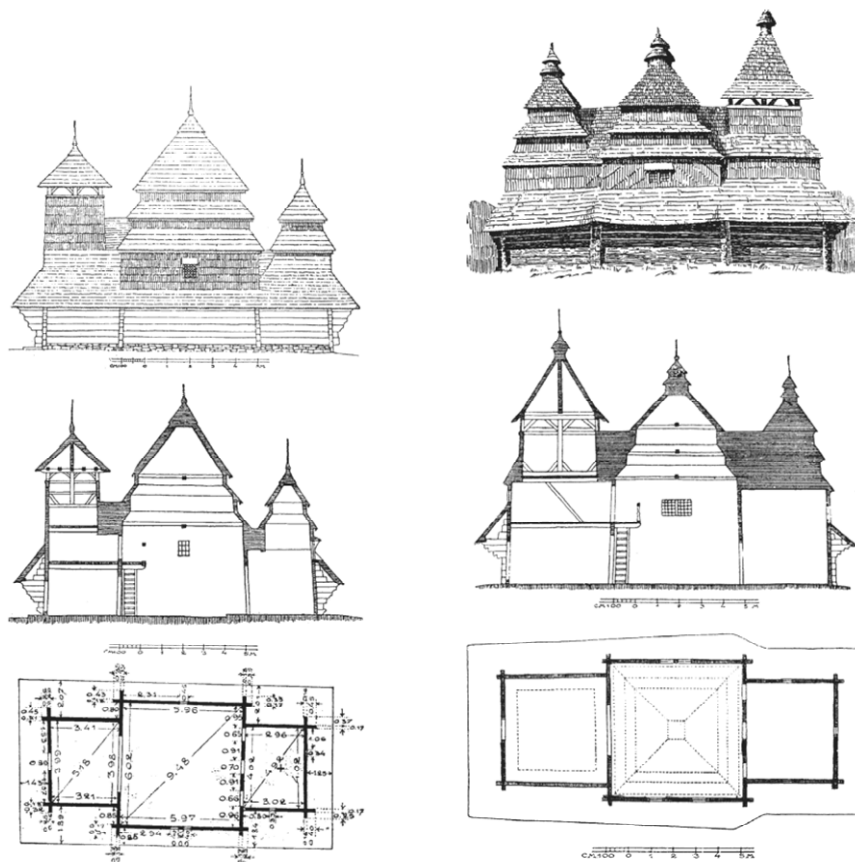

Рис. 10. Надбудована дзвіниця над зрубом бабинця: а – ц. св. Михайла. Ужок. Фасад, переріз, план. За В. Січинським; б – ц. св. Михайла. Вишка. Фасад, переріз, план. За В. Січинським

Цей процес відбувався на основі дводільних одно- і двозрубних, одноверхих (ц. св. Козьми і Дам'яна, с. Луків-Венеція, 1708–1709 рр., перебудована 1740 р.) (Там само, с. 253–256) і двоверхих церков, будованих за типом “четверик на четверику”, з наметовим верхом над навою або навою і вівтарем (церкви св. Миколая, с. Боджураль, оновлена в середині XVIII ст. (Там само, с. 33–46); Богородиці, с. Мироля, 1770 р. (Там само, с. 298–301). Зовсім по-іншому відбувався процес, коли йшлося про тридільні, дво-, тризрубні, одно-, дво- і триверхі церкви. У цьому разі застосовували вільні встановлення стовпної конструкції вежі-дзвіниці над бабинцем, каркас якої обходить зруб бабинця зовні. Так була з'єднана вежа-дзвіниця в тридільних тризрубних церквах св. Луки в с. Трочани (Там само, с. 395–405), 1739 р.; св. Михаїла в с. Ладомирова (Там само, с. 242–252), 1742 р.; св. Параскевії в с. Нова Полянка (Там само, с. 323–330), 1766 р.; Вознесіння Господнього в с. Потоки (Там само, с. 341, 345), 1773 р. та тридільній двозрубній церкві св. Василя в с. Крайне Чорне (Там само, с. 192–205), середина XVIII ст. (усі церкви – на території Словаччини).

Первісним у появі лемківського типу треба вважати метод “сполуки” окремої вежі-дзвіниці й об'єму церкви. Про це незаперечно свідчать характерні зразки окремо розташованих високих веж-дзвіниць оборонного типу при церквах у галицькій (села Туринсько (Кармазин-Каковський, 1978, с. 81. – Іл. 556–557), 1801–1803 рр.; Репедь (Там само, с. 74, 122. – Іл. 438–439), 1824–1826 рр.; Команьча (Там само, с. 68, 122. – Іл. 371–372), 1805 р.) і закарпатській (села Ізки (Макушенко, 1976, с. 75–77, 91), 1798 р.; Присліп (Площанський, 1867, с. 77), 1729 р.; Сокирниця (Макушенко, 1976, с. 82, 89), 1709 р.) частинах Лемківщини, а також і за межами проживання лемків – тут вони краще збереглися в с. Потелич (Січинський, 1925, с. II), 1593 р., та у м. Дрогобич, біля церкви св. Юра та церкви Чесного Хреста (Логвин, 1968, с. 256–261), друга половина XVII ст., у яких архітектурно-планувальне вирішення виразилось у формуванні лемківської церкви з виразним спадом висот. Майже в усіх без винятку храмах цього типу вежа-дзвіниця в горішній частині має галерею, що є пережитком давніх оборонних башт. Ці вежі-дзвіниці, за дослідженням О. Повстенка, нагадують “нашу стародавню оборонну вежу, зростають привабливою формою втятої рівносторонньої піраміди і завершуються розширеною частиною на зразок фортечних мурованих машикулів з нависаючою підлогою або так званім “підсябиттям” (бити ворога під собою крізь отвори в підлозі і в стінах верхньої частини вежі). Вже один термін “підсябиття” говорить про споріднення лемківських церковних веж із стародавніми оборонними мурованими та дерев'яними вежами” (Повстенко, 1968, с. 46–55).

На це вказує також конструктивна схема приставленої вежі-дзвіниці (чотири або два стовпи ззовні по боках бабинця), її розміри у плані, які часто не кореспондуються з основними розмірами церковного будинку. Так, вежа-дзвіниця у церквах св. Михаїла (с. Ладомирова, 1742 р.), Прсв. Богородиці (с. Гунківці, кінець XVIII ст., Словаччина (Ковачовичова-Пушкарьова та Пушкар, 1971, с. 111–120), св. Великомучениці Параскевії (с. Нова Полянка, 1766 р.) і св. Михаїла (с. Фричка, XVIII ст., Словаччина (Ковачовичова-Пушкарьова та Пушкар, 1971, с. 413–425) у плані більші від бабинця, над яким їх споруджено. Розміри приставлених лемківських веж-дзвіниць (3,8×6,2 м – с. Ладомирова, 3,8×5,5 м – с. Нова Полянка, 7,5×8,0 м – с. Фричка) вкладаються у шкалу розмірів тих, що стоять окремо (4×4 м до 7×7 м). У першому підтипі вежеподібні дзвіниці мають похилі стіни досередини. “Сполука” вежі-дзвіниці “відбулася, правдоподібно, ще в часи готики, бо деякі з цих церков затримали з традиції в верхах відгомін готичних форм” (Драган, 1937, с. 95). Цей відгомін вчувається “саме в тих елементах, які становили найбільш “рухому” частину композиції – вінчання башти” (Логвин, 1968, с. 362) (рис. 11).

Розбудова дзвіниць над бабинцем відбувалася складніше – через відмову від двох утверджуваних віками відпрацьованих принципів, а саме: “розміщення всіх трьох зрубів за законом симетрії, з однією поземною віссю і однією повисною віссю, що проходить через середній зруб” (Січинський, 1956, с.102), та на засаді, за якою “церква і дзвіниця мають бути окремими спорудами” (Сецинський, 1907, с. 76).

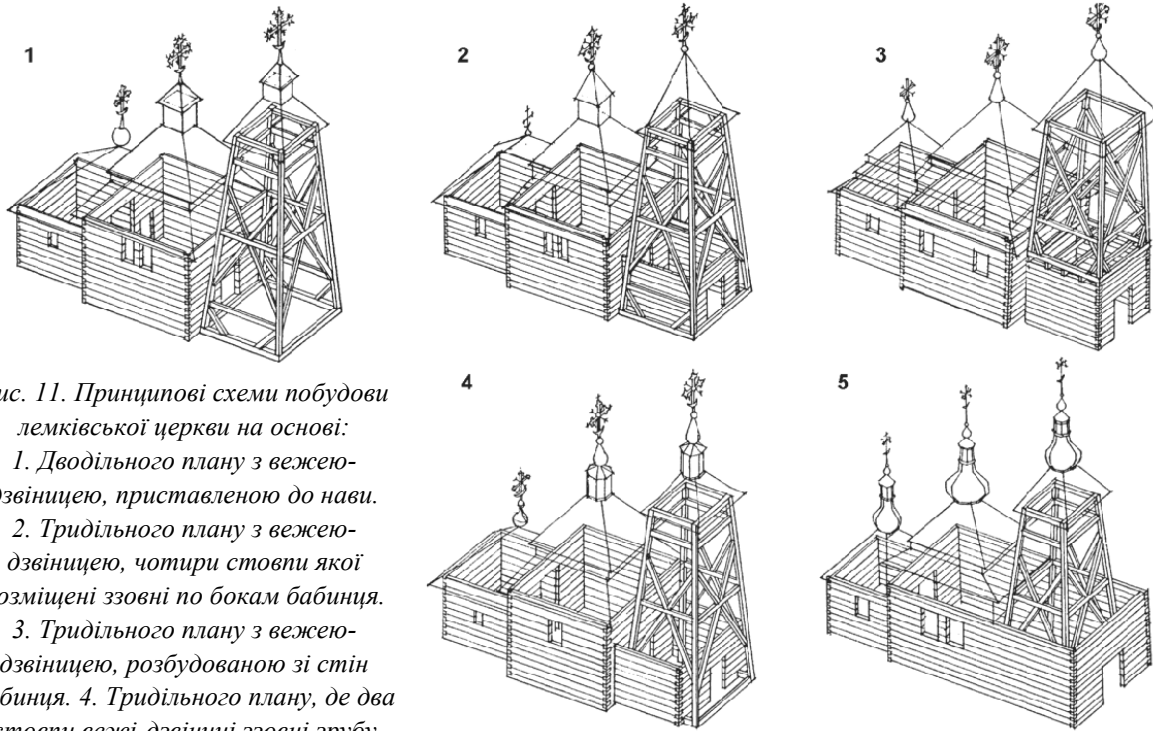

Рис. 11. Принципові схеми побудови лемківської церкви на основі:

1. Дводільного плану з вежею-дзвіницею, приставленою до нави.
2. Тридільного плану з вежею-дзвіницею, чотири стовпи якої розміщені ззовні по бокам бабинця.
3. Тридільного плану з вежею-дзвіницею, розбудованою зі стін бабинця.
4. Тридільного плану, де два стовпи вежі-дзвіниці ззовні зрубу бабинця, два – в середині.
5. Двозрубного плану, де чотири стовпи вежі-дзвіниці в середині зрубу

Злам цих принципів відбувався складно й результативніше у міру віддалення від місць, де збереглися давні традиції, недосяжні для впливів Заходу.

Наслідки еволюційної боротьби за зміну об'ємного вирішення храму архаїчного типу можна побачити на бойківсько-лемківському пограниччі на заході Бойківщини, де традиція будівель встановленого типу зіткнулася зі стилевими вимогами Заходу. Тут є всі еволюційні вирішення, що започатковують новий тип українського храму та з'явилися у боротьбі певних архаїзмів із впливами готики й бароко.

Розбудова бабинця мала такі об'ємні вирішення:

- верх дзвіниці на рівні вівтаря (церкви св. Миколая, с. Гусний Великоберезнянського р-ну Закарпатської обл. (Драган, 1937, ч. 1. с. 48, 57, 80, 93; 27, ч. 2. рис. 80, 269), 1759 р.; св. Миколая, с. Верхній Студений (Драган, 1937, ч. 1. с. 6, 11, 57, 65–89; 27, ч. 2. рис. 269) Міжгірського р-ну Закарпатської обл., початок XIX ст.; св. Димитрія, с. Мала Лінина Старосамбірського р-ну Львівської обл. (Там само, Ч. 1. – С. 33, 47–48, 57, 88; 27, Ч. 2. – Рис. 167, 269), 1742 р.);

- верх дзвіниці вищий, ніж верх вівтаря, але не переростає верх центрального зрубу (церкви св. Михаїла, с. Ужок Великоберезнянського р-ну Закарпатської обл. (рис. 10.1). (Там само, Ч. 1. – С. 32, 57, 87), 1745 р.; Вознесіння Господнього, с. Перехресна Воловецького р-ну Закарпатської обл. (Там само, с. 57, 87–88), 1641 р.; П'ятницька, с. Долішня Топільниця Старосамбірського р-ну Львівської обл. (Там само, с. 33, 66–67, 88), XVIII ст.);

- верх дзвіниці не домінує виразно над іншими верхами (церкви св. Михаїла, с. Вишка Великоберезнянського р-ну Закарпатської обл., кінець XVII ст. (Макушенко, 1976, с. 54. рис. 28) (рис. 10.2); св. Івана Хрестителя, с. Сухий Великоберезнянського р-ну Закарпатської обл., 1701–1703 рр.; Покрови Пресв. Богородиці, с. Кострина Великоберезнянського р-ну Закарпатської обл. (Там само, с. 57, 87–88), 1645, 1761 рр.).

У період готики на південному сході Лемківщини вдалося побороти один зі старих укладів будівництва української церкви – несумісність мати в одному об'ємі церкву та дзвіницю, що дало змогу перенести дзвіницю на бабинець, але вона «ще не переростає верхів центрально закладеної

церкви” (Там само, с. 95). Лише під впливом бароко на цій території почалася динамічніша розбудова верха бабинця та доповнення всіх завершень зрубів декоративними елементами, тобто був подоланий другий з непорушних принципів будови храму – принцип симетричності та рівноваги мас.

Процес приєднання вежі-дзвіниці до церкви та спорудження приміщень для дзвонів над бабинцем, за винятком Лемківщини, завершився наприкінці XVII ст.

Особливу історію має приєднання дзвіниці до церкви після третього поділу Польщі 1795 р., коли Київське, Брацлавське, Волинське та Холмське воєводства відійшли до Росії. Тут приєднання дзвіниці відбулося в XIX ст. до уже сформованого Козацькою державою та Гетьманщиною архітектурного образу церкви. Воно відбувалося силовим методом. Необхідно зауважити, що ця територія до приєднання до Росії була складовою європейського простору, об’єктивно вона мала дзвіниці окремо від церкви і дзвіниці над бабинцем.

Появу дзвіниці над бабинцем на Волині необхідно пов’язувати з західноєвропейськими принципами побудови храму.

Церква св. Варвари у с. Машів Любомльського р-ну Волинської області, збудована у 1629 р., мала над бабинцем дзвіницю типу “четверик на четверику” з аркадною галереєю другого ярусу і наметовим чотиригранним дахом (Вечерський, 2002, с. 402).

Подібне рішення бачимо в церкві Святої Тройці в с. Судче Любешівського р-ну Волинської обл., лише з тією різницею, що дзвіничка над бабинцем менших розмірів, та церкві Богородиці в с. Суходоли Володимир-Волинського р-ну Волинської обл., де над притвором була низенька дзвіничка з відкритою акрадою-галереєю.

Над західним кінцем бабинця ц. Покрови Прсв. Богородиці (1715) у смт. Седнів Чернігівського р-ну Чернігівської обл. XIX ст. була зведена чотиригранна дзвіниця, завершена наметовим дахом (Вечерський, 2002, с. 175).

Приєднання цієї дзвіниці до церкви вирішували багатьма способами: перенесенням дзвіниці безпосередньо впритул до бабинця; прибудовою до бабинця притвору та дзвіниці. Розглянемо способи їх приєднання.

Перші спроби приєднання дзвіниці до церкви на Наддніпрянщині фіксують у кін. XVIII – на поч. XIX ст. Тоді приєднання дзвіниці до церкви здійснювали перенесенням наявної або спорудження нової впритул із заходу до бабинця. Архітектурні рішення приєднаних до церков дзвіниць у кін. XVIII – на поч. XIX ст. кореспондуються з об’ємним рішенням церков.

До церкви Івана Златоуста в Києві, яка зазнала перебудови у 1738 р., із заходу впритул була прибудована триярусна дзвіниця типу “четверик на четверику”, закінчена чотиригранним наметом (Вечерський, 2002, с. 68).

В с. Жуля Корюківського р-ну Чернігівської обл. “до церкви Різдва Прсв. Богородиці, збудованої у 1762 р., в кінці XVIII ст. до бабинця з заходу прибудували двоярусну дзвіницю типу “четверик на четверику”, увінчану двоярусною бароковою банею з ковніром і перехватом” (Вечерський, 2002, с. 137).

Активні перебудови церков, пов’язані з приєднанням дзвіниці до церкви, почалися в другій половині XIX ст., коли російська влада почала виконувати на місцях указ Синоду Російської православної церкви 1827 р. про необхідність зміни архітектурного образу української церкви (рис. 12). Відтоді почали споруджувати двоярусні дзвіниці в стилістиці “єпархіальної архітектури”. Дзвіниці, приєднані до церкви в ті часи, мають типово російське шатро з маківкою:

- ц. Вознесення Господнього, смт. Савинці Балаклійського р-ну Харківської обл., 1779 р.;
- ц. Введенська, с. Трипілля Обухівського р-ну Київської обл., 1797 р.;
- ц. св. Миколая, с. Нові Млини Борзнянського р-ну Чернігівської обл., XVIII ст., дзвіниця добудована у XIX ст.;
- ц. Покрови Прсв. Богородиці, с. Писарівка Золочівського р-ну Харківської обл.

Приєднання дзвіниць до церков, які мали високі верхи, зумовили прибудови до бабинця притворів, а до них – дзвіниць. Ці перебудови мали масовий характер на Наддніпрянській Україні, Слобожанщині, Волині в другій половині XIX ст. Прибудовані дзвіниці в XIX ст. ми маємо до:

- ц. Воскресення Господнього, с. Товстий Ліс Чорнобильського р-ну Київської обл., побудована 1760 р.;
- ц. Введенська, с. Трипілля Обухівського р-ну Київської обл., побудована 1797 р.;
- ц. Георгіївська, с. Горбове Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл., побудована 1778 р.;
- ц. Покрови Прсв. Богородиці, с. Пекарів Сосницького р-ну Чернігівської обл., побудована 1775 р.;
- ц. Покрови Прсв. Богородиці, смт. Седнів Чернігівського р-ну Чернігівської обл., 1715 р.;
- ц. Хрестоздвиженська, с. Хороше Озеро Борзнянського р-ну Чернігівської обл.;
- ц. Успення Прсв. Богородиці, с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл., 1782 р.;
- ц. св. Михаїла, с. Гребівка Пирятинського р-ну Полтавської обл., 1786 р.;
- ц. Спасо-Преображенська, м. Зіньків Зіньківського р-ну Полтавської обл., XVIII ст.;
- ц. св. Миколая, с. Вільшанка Дворічанського р-ну Харківської обл., 1753 р.;
- ц. Різдва Прсв. Богородиці, с. Гаврилівка Барвінківського р-ну Харківської обл.;
- ц. св. Миколая, с. Чернещина Краснокутського р-ну Харківської обл., 1749 р.;
- ц. Покрови Прсв. Богородиці, с. Олешня Охтирського р-ну Сумської обл., 1771 р.;
- ц. Георгіївська, м. Ромни Роменського р-ну Сумської обл. кін. XVII ст., 1734 р.;
- ц. св. Михаїла, с. Печанівка Романівського р-ну Житомирської обл., XVII ст.;
- ц. Покрови Прсв. Богородиці, м. Кролевець Кролевецького р-ну Сумської обл.

*Рис. 12. Церква Вознесення Господнього з приєднаною дзвіницею,
с. Васильківка Дніпропетровської обл., 1754 р.*

У разі, коли наявна дзвіниця знаходилася на осі схід-захід недалеко від церкви, її з'єднували, збудувавши між ними притвор.

Ампірну дзвіницю, збудовану на поч. XIX ст. біля ц. св. Юрія в м. Охтирка Охтирського р-ну Сумської обл., у 1856 р. сполучили з церквою, збудувавши видовжений притвор.

Дзвіницю в церкві св. Михаїла в с. Осинове Новопсковського р-ну Луганської обл., збудовану 1789 р., у 1851 р. з'єднали з церквою, прибудувавши видовжений притвор (Вечерський, 2002, с. 395).

Були випадки, коли, приєднуючи дзвіниці до бабинця, в триверхій церкві розбирали верх над бабинцем і влаштовували над нею двосхилий дах (ц. Михаїла, м. Білопілля Білопільського р-ну Сумської обл., 1779 р.; ц. Покрови Прсв. Богородиці, с. Малі Будки Недригайлівського р-ну Сумської обл., 1791 р.). Такі рішення були пов'язані з архітектурно-конструктивною необхідністю з'єднати ці об'єкти в одне ціле.

Наприкінці XIX – на поч. XIX ст. до дерев'яних церков також прибудовували муровані дзвіниці. До дерев'яної церкви св. Юрія в м. Лебедин Лебединського р-ну Сумської обл., збудованої в 1700 р., у 1866 р. прибудовали західний притвор з мурованою дзвіницею (Вечерський, 2002, с. 301).

Приєднувались дзвіниці до церкви за проектами професійних архітекторів. “1880 р за проектом архітектора О. Михайлова до церкви із заходу прибудовано притвор і двоярусну дзвіницю, а в 1902 р. за проектом архітектора П. Вакуловського дзвіницю перебудовано на чотириярусну, з високою, параболічних обрисів банею і неоруським декором” (Вечерський, 2002, с. 166).

Вимушене приєднання дзвіниці до церкви в XIX ст. на Середній Наддніпрянщині, Північному Лівобережжі, Слобожанщині, Волині мало негативні наслідки, було спрямоване на знищення архітектурного образу української церкви.

Типологія споруд для дзвонів за походженням і конструктивним вирішенням. Споруди для дзвонів за походженням поділяють на:

- такі, що походять від оборонних веж, за допомогою їхнього пристосування для дзвонів (вежі-дзвіниці);
- такі, що походять від сторожових, сигнальних веж, вибір яких зумовлений способом експлуатації дзвона (вартівні-дзвіниці);
- спеціально збудовані споруди для підвішування дзвонів (дзвіниці);
- споруди, в основі яких є церковні принципи планувально-просторових вирішень бабинця, нави (дзвіниці).

Споруди для дзвонів формувались і на основі пристосування наявних споруд-веж, і через створення спеціальних будівель. Реліковими спорудами для дзвонів є окремі вежі-дзвіниці, на які “затягнули дзвони”. В основі цих споруд залишилася в першому ярусі зрубна кліть, двоє воріт для наскрізного проїзду, “підсябиття” (машикулі), бійниці, похилі доверху стіни. Такі типи веж-дзвіниць були на всій території України (рис. 13).

Релікові вежі-дзвіниці з “підсябиттям”, із “вишкою”, “дзвонарем”, “світлицею” та з брамою у нижньому зрубному ярусі збереглися лише на Бойківщині (села Топільниця Старосамбірського р-ну Львівської обл., XVII, XVIII ст.; Бусовисько Старосамбірського р-ну Львівської обл., XVIII ст.; Стрілки Старосамбірського р-ну Львівської обл., XIX ст.; Гузіїв Долинського р-ну Львівської обл., XVIII ст. (Могитич, 1987, с.190–192). На заході української етнічної території під впливом сусіднього будівництва та вимог експлуатації дзвонів вежі-дзвіниці з “підсябиттям” споруджують у каркасній системі, яка повністю витіснила зрубну.

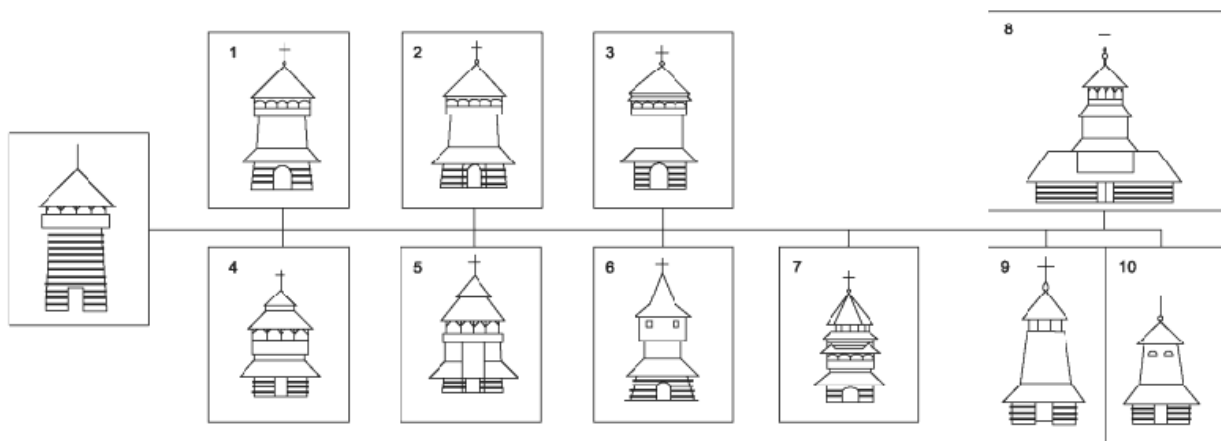

Рис. 13. Типи зрубних веж-дзвіниць з “підсябиттям” та веж-дзвіниць “вартівень”: 1 – с. Стрілки Львівської обл., XIX ст.; 2 – с. Топільниця Львівської обл.; 3 – с. Гузіїв Івано-Франківської обл.; 4 – м. Сколе Львівської обл.; 5 – с. Бусовисько Львівської обл.; 6. с. Крехів Львівської обл.; 7 – с. Ісаї Львівської обл.; 8 – Крестонопільський монастир Львівської обл.; 9 – с. Шешори Івано-Франківської обл.; 10 – с. Буковець Закарпатської обл.

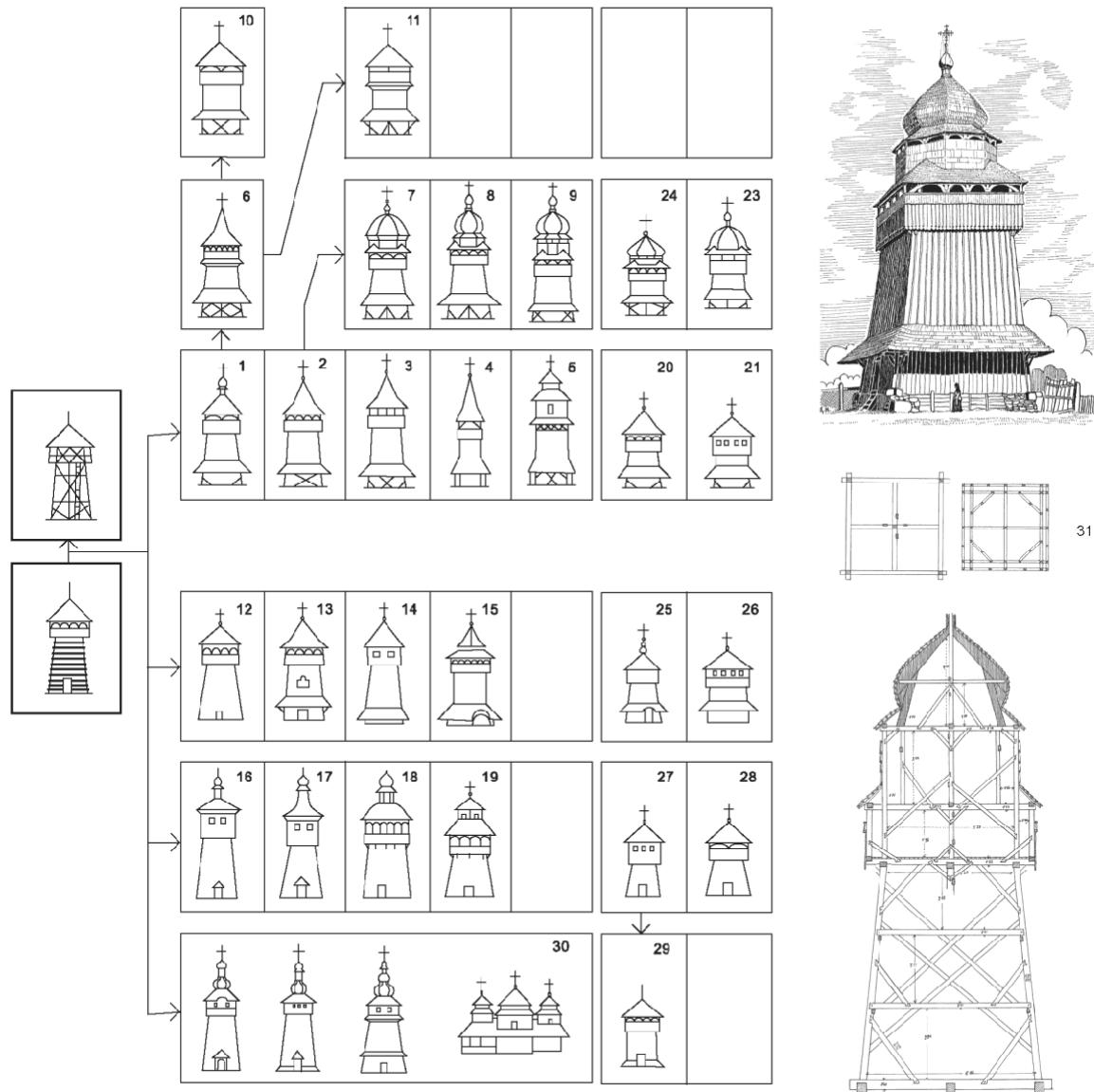

Рис. 14. Типи веж-дзвіниць із "підсябиттям" каркасного типу. 1-23 з відкритим нижнім яр/сом, піддашшям з різними типами дахів, верхів та просвітів для дзвонів. 12-19. З шальованими до низу стінами, з різними дахами та просвітами для дзвонів. 20-29. З втраченими пропорціями по висоті. 30. Вежі-дзвіниці лемківських церков. 1. Грушів при ц. Св. Трійці; Віжом'я, Черниця, Пісочне, Нагуєвичі при ц. Миколи (Ль. обл.). 2. Стара Сіль, Більче Ле. обл. 3. Дрогобич при ц. Чесного Хреста Льв. обл. 4. Крайникове Зк. обл. 5. Ізк Зк. обл. 6. Потелич при ц. Св. Трійці Льв. обл. 7. Яворів на "передмісті", Нагуєвичі Вижні. 8. Яворів при ц. Параскеви, Юрія. 9. Дрогобич при ц. Юрія Льв. обл. 10. Прусік (Польща) 11. Цетуля Льв. обл. 12. Чуква. 13. Івано-Франкове, Верчань Льв. обл. 14. Шегині, Буців Льв. обл. 15. Радружи, Бохна (Польща). 16. Повнішовичі (Польща). 17. Любомлі (Польща). 18. ^сіггеіоме (Польща). 19. Сломніки (Польща). 20. Войнилів ІФ. обл., Бунів Льв. обл., Шкло Льв. обл., Горожанка Велика Тр. обл., Глібовичі Льв. обл., Горбачі Льв. обл., Реклинець Льв. обл., Ставчани Льв. обл. 21. Коро- пуж Льв. обл., Монастир-Літнянський Льв. обл. 22. Волоща Льв. обл., Нагуєвичі Льв. обл. 23. Чернилява; Яворів при ц. Різдва Льв. обл. 24. По- телич "на підгір'ю" Льв. обл. 25. Модричі, Монастир-Держицький, Дерезичі при ц. Св. Трійці Льв. обл. 26. Бутини Льв. обл., Довге, Залокоть Льв. обл. 27. Горки Льв. обл., Прандоціни (Польща). 28. Городовичі Льв. обл., Унягичі Льв. обл., Томашеві (Польща) 29. Вівня Льв. обл., За гості (Польща); Курмезове (Польща). 31. ц. Воздвиження Чесного Хреста. Дрогобич. Загальний вигляд, план, переріз

Приклади окремих веж-дзвіниць із "підсябиттям" каркасної системи з вікнами для огляду місцевості та дзвонів можна побачити на рисунках К. Кілісінського біля церков кін. XVI–XVII ст. у селах Буців при церкві св. Миколая, кін. XVI – поч. XVII ст.; Шегині, 1749 р. (ЛНБ ім. В. Стефаніка НАН України, рис. 20774, 20780) та на карті Кам'янця-Подільського, 1672 р. (Mokłowski, 1903, s. 223).

Веж-дзвіниць із “підсябиттям” каркасного типу збереглося більше. Зразки цього типу маємо в Карпатському регіоні: с. Стара Сіль Старосамбірського р-ну, XVII ст. (Макушенко та Петрова, 1956); дві вежі-дзвіниці XVII і XVIII ст. у м. Дрогобич (Могитич, 1987, с. 193–194); селах Більче Миколаївського р-ну, XVIII ст., Грушів та Грушова-Красне Дрогобицького р-ну (Сулик, с. 29, 32–35), а також і поза його межами – у селах Яжів Новий Яворівського р-ну, 1640 р., 1801 р.(?) (ЦДІА України у Львові (а), спр. 1257; 55, с. 751), Яжів Старий Яворівського р-ну (ЦДІА України у Львові (а), спр. 1293; 55, с. 754), дві вежі-дзвіниці при церкві св. Юрія та Різдва Пресв. Богородиці в м. Яворів Яворівського р-ну (Слободян, 1998, св. 745, 747, 748; 37, табл. XVII), у смт. Шкло Яворівського р-ну (Слободян, 1998, св. 743), селах Лісок Яворівського р-ну (Там само, св. 742), Нагуєвичі Дрогобицького р-ну (Таранушенко, 2016, св. 165), Нагуєвичі Вижні Дрогобицького р-ну (Слободян, 1998, св. 166) (усі у Львівській обл.).

Образ вежі-дзвіниці з “підсябиттям” так закарбувався у народній пам’яті, що зі втратою оборонних функцій вежі як тип споруди для дзвонів продовжують існувати і в XIX ст. Їх будують або за давніми взірцями (с. Грушова-Красне Дрогобицького р-ну – вежа-дзвіниця XIX ст. при ц. Пресв. Трійці; с. Довге Дрогобицького р-ну, XIX ст.; с. Стрілки Старосамбірського р-ну, XIX ст.) (Там само, св. 334, 343, 605), або з огляду на економічні вимоги споруджують меншої висоти (с. Крехів Жовківського р-ну, вежа-дзвіниця при церкві св. Параскевії; села Реклинець Сокальського р-ну; Волоща Дрогобицького р-ну (Там само, св. 81, 186, 299); Войнилів Калуського р-ну (Архів ІН НАН України, св. 13150); Віжомля Яворівського р-ну (Архів ІН НАН України, св. 13051); Пісочне Миколаївського р-ну (Архів ІН НАН України, св. 13085); Велика Горожанка Миколаївського р-ну, XVIII ст.) (усі у Львівській обл., Войнилів – у Івано-Франківській обл.).

Переважно вежі-дзвіниці з “підсябиттям” каркасної конструкції споруджували на західних теренах української етнічної території, передгірській, частково в гірській частині Карпат аж до Галича (Лемківщина, Яворівщина, Дрогобиччина), а також у Польщі (Бохна, 1609 р.) (Gloger, 1907, s. 6).

Вежі-дзвіниці з “підсябиттям” найдовше затрималися на Лемківщині, де вони стали основним елементом у створенні нового типу церкви з вертикальним акцентом у вигляді вежі-дзвіниці на західному фасаді. Фактично відбулося з’єднання вежі-дзвіниці з дво- або тридільною церквою, що зумовило появу нового типу храму (Тарас, 1998, с. 302–305).

Спеціально збудовані окремі від церкви споруди для підвішування дзвонів, які з’явилися одночасно з вежами та дзвіницями, спочатку були прості: два стовпи з горизонтальною бантиною і невеликим дашком (с. Присліп Турківського р-ну Івано-Франківської обл., XIX ст.) (Щербаківський, 1926, св. 47). Такі споруди були пристосовані для маленьких дзвонів, “клепал” і “бил”. Стійкішою була споруда для дзвонів на чотирьох стовпах, установлених на лежках з розкосами, перекрита чотирихилим дахом (с. Ворохта Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл., XIX ст.) (Щербаківський, 1926, св. 49), що стала одним із взірців для будівництва двоярусних каркасних дзвіниць.

Прототипами високих каркасних споруд для дзвонів також були вартові вежі, які будували в каркасній конструктивній системі спочатку без шалювання та членування стін. Таку дзвіницю Д. Щербаківський 1926 р. зафіксував у м. Хотин (Щербаківський, 1926, св. 50), вони були і в інших місцевостях. Високі давні вартівні-дзвіниці з похилими стінами можна побачити на рисунках К. Кілісінського (с. Старява Мостиського р-ну Львівської обл.) (ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України, рис. 10884).

Про існування високих вартових веж на Закарпатті свідчить дзвіниця в с. Ізки, на верху якої влаштований ліхтарик для огляду навколишньої місцевості. Між каркасними спорудами для дзвонів і вартівнями існує архітектурно-конструктивний зв’язок, а різнять їх лише висота й завершення верхньої частини. Така подібність не дає можливості провести чітку межу щодо походження дзвіниць із рівними або похилими догори каркасними стінами від цих двох типів. Давні взірці дзвіниць, що зберігають сліди вартівень і споруд оборонного типу, маємо в с. Потелич Жовківського р-ну Львівської обл. при церкві Святого Духа “на підгір’ю”, 1502 р., та при церкві Різдва Пресв. Богородиці “на передмісті”, 1731 р. Остання на взірці оборонної вежі має вгорі “гзимси та маленький дашок” (Січинський, 1925, рис. 1, 4). Найбільше дзвіниць цього типу на Закарпатті, у селах Сокирниця Хустського р-ну, Олександрівка Хустського р-ну, Дешковиця Іршавського р-ну, Негровець Міжгірського р-ну (Макушенко, 1976, с. 89), Данилове Хустського р-ну, Ганичі Тячівського р-ну, Нересниця Тячівського р-ну, Салдобош (тепер Стеблівка) Хустського р-ну, Урмезієво (тепер Руське Поле) Тячівського р-ну (Vovroušek, 1929, Fot.162, 166, 170, 223, 225, 229).

Зазначимо, що спеціальні споруди для дзвонів, і прості, і складні, каркасної конструкції, від початку не були шальовані та “кожуховані”, не мали членування по вертикалі піддашшям. Це засвідчують польові та архівні матеріали (с. Стриганці, Покуття) (Архів ІН НАН України, Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 441. – Зош. 1. – Арк.135), які вказують на походження дзвіниць від вартових веж і простих каркасних споруд, що мають в основі чотири стовпи (рис. 14). Необхідність захисту конструкцій та вартових веж від атмосферних впливів спочатку зумовила шальовання тільки верхньої частини споруди. Перший ярус був нешальований, що пов’язано з потребами кращого провітрювання нижньої частини конструкції споруди, зокрема підвалин, лежаків, розкосів і стовпів. Для захисту нижньої частини від опадів на межі шальованої та відкритої частин робили піддашшя, яке оберігало від замокання розташовані нижче конструкції.

З цих причин також не шальовали перший ярус веж-дзвіниць (с. Стара Сіль Старосамбірського р-ну Львівської обл., XVII ст.; дві вежі-дзвіниці у м. Дрогобич Львівської обл. (Лушпинський, 1920, рис. XXV); вежа-дзвіниця 1593 р. при церкві св. Тройці “на місті”, с. Потелич Жовківського р-ну Львівської обл.; дзвіниця 1616 р., с. Курники Яворівського р-ну Львівської обл.) (Січинський, 1925, рис. 1–7).

Замикають типи споруд для дзвонів спеціально збудовані дзвіниці, в основу яких покладено архітектурно-конструктивні вирішення церкви. Час їхньої появи датують кін. XVIII – поч. XIX ст., коли повністю відпала потреба в оборонних функціях сакральних об’єктів. У зв’язку з тим, що дзвіниця як споруда тільки для дзвонів з’являється досить пізно (після того, як дзвонам було відведено місце над бабинцем), задля гармонійності ансамблю для неї запозичують планувально-просторові вирішення храму. Дзвіниці, як і церкви, мають зрубний нижній ярус, пірамідальність форм, подібні верхи, галереї з аркадою. Від початку цей тип дзвіниць мав зрубний перший або два яруси, на яких розвивалися по висоті вищі яруси в каркасній конструктивній схемі під впливами певних стилів. Ці архітектурно-конструктивні вирішення переходять до окремих дзвіниць.

До особливої підгрупи належать дзвіниці, що поєднують функції каплиці та яким надано певну репрезентативність. Такі дзвіниці збереглися в селах Ясениця Замкова, 1790 р.; Ісаїв (тепер Ісаї) (рис. 18.2), 1772 р.; Верхня Яблунька, XVIII ст. – усі Турківського р-ну Львівської обл. (Сулик, 1995, с. 85, 97–100) та поза межами Карпат (у м. Кам’янка Струмилова (тепер Кам’янка Бузька) Львівської обл., XVIII ст.) (Юрченко, 1968, с.153).

Їх прототипами були дерев’яні вежі-дзвіниці XVIII ст. у монастирях, містах і містечках, зокрема, “дзвіниці Києва з їхніми галереями, аркадами та вибагливої форми банями [...], де превалює світський характер високої урочистої будівлі” (Там само, с. 29).

До іншої підгрупи належать дзвіниці, які постали на основі сполучення конструктивного вирішення спеціальних споруд для дзвонів із принципами архітектурно-об’ємного вирішення церкви. Це досить численна група будівель, що зберегли каркасну конструктивну схему від спеціальних споруд для дзвонів (нижній ярус залишився відкритим, а верхній, подібно до церкви, одержав об’ємне вирішення).

На Лівобережній Україні вони мають зашальований нижній ярус, інші яруси споріднені з архітектурним рішенням центральних дільниць церков (чотириярусна дзвіниця при Введенській церкві в с. Скороходове Чутівського р-ну Полтавської обл., 1761 р.; триярусна дзвіниця у с. Верхній Бишкін Первомайського р-ну Харківської обл., 1772 р.) (Таранушенко, 1976, рис. 13д, 15а), приставлена до бабинця триярусна дзвіниця церкви Воскресення в м. Зіньків Зіньківського р-ну Полтавської обл. (1759) (Вечерський, 2002, с.195, 205).

У будівництві споруд для дзвонів застосовували зрубну, каркасну (стовпно-ригільну), зрубно-каркасну системи. Вибір каркасної конструктивної схеми для дзвіниць ґрунтувався не лише на впливі дерев’яного будівництва західних сусідів, а також був зумовлений необхідністю мати статичну будівлю. У Галичині дзвони експлуатували, розгойдуючи сам дзвін, а не язик, як у центральних і північно-східних землях України. Для цього способу експлуатації надійнішою була каркасна, каркасно-зрубна конструкція, яка більше здатна протидіяти динаміці, що виникала у разі розхитування дзвона. Спосіб експлуатації дзвонів був також одним із чинників, що зумовив припинення будівництва дзвіниць над бабинцем і вплинув на те, що споруда для дзвонів стала окремою будівлею. Втрата

вежами оборонних функцій, необхідність мати статичну споруду були основними чинниками, що призвели до будівництва веж-дзвіниць із “підсябиттям” спочатку в зрубно-каркасній системі, а пізніше – тільки в каркасній. Заміна зрубної конструктивної схеми вежі-дзвіниці на зрубно-каркасну, каркасну не позначилася на архітектурно-об’ємному вирішенні, запозиченому від оборонних веж.

Споруди, в основу яких покладено церковні принципи організації об’ємних вирішень, мають здебільшого зрубний перший, рідше – другий ярус, а інші виконані в каркасній системі. І вежі-дзвіниці, і дзвіниці при заміні зрубної конструктивної системи на каркасну не змінюють архітектурних рішень, запозичених від першооснови свого походження (рис. 15).

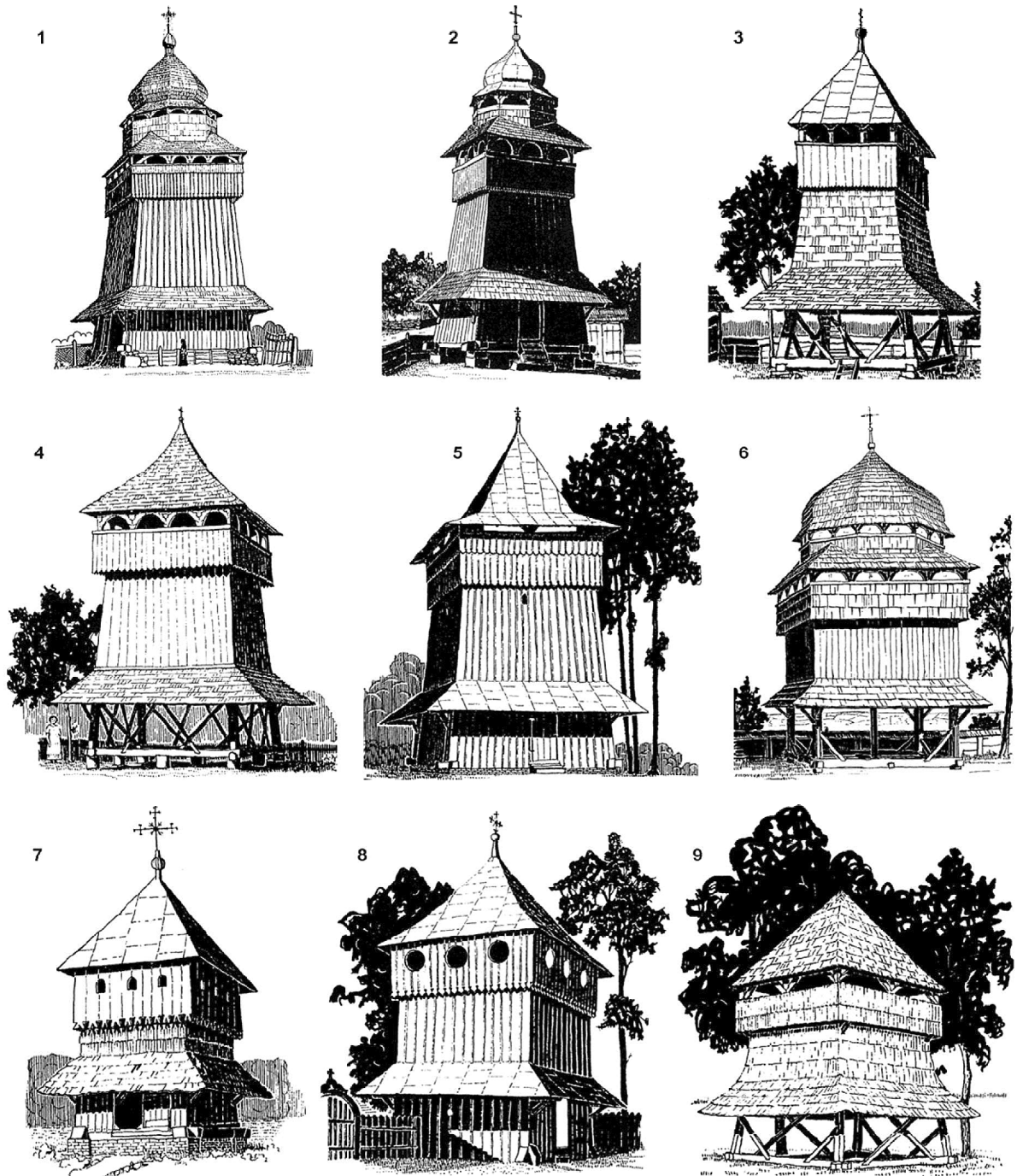

Рис. 15. Вежі-дзвіниці при церквах. (Рисунки М. Дратана) 1. ц. св.Юра Дрогобич. 1670 р. 2. ц. Собору Пр. Богородиці. Грушова-Красне. XIX ст. 3. ц.-каплиця Пр.Трійці Грушова-Красне, XIX ст. 4. Більче, XVIIIст. 5. ц. св. Пзраскеви П'ятниці. Дрогобич. XVI і ст. 6. ц. св. Миколи. Нагуєвичі. 1800р. 7. ц.Пр.Бо'оро'иши Монастир Дерезицький. 1899р 8. ц. св. VI'коли Довге ібіля Мединич). 1880р 9. ц. св. Михайла Почасевичі. 1905 р.

Типологія дзвіниць за функціональним вирішенням. Споруди для дзвонів можуть бути моно- і поліфункціональними. Спеціальні споруди для підвішування дзвонів були монофункціональними – скликали людей на Службу Божу, використовувались під час Літургії. Вежі-дзвіниці, дзвіниці були поліфункціональними спорудами й виконували функції (рис. 16):

- сторожових, сигнальних і оборонних веж із брамою із наскрізним проїздом;
- скликали людей до Служби Божої, використовувались під час літургії;
- парафіяльних комор, “де можна було сховати дорогий скарб...” (Шумицький, 1914, с. 6);
- сакральні, як каплиця, баптистерія.

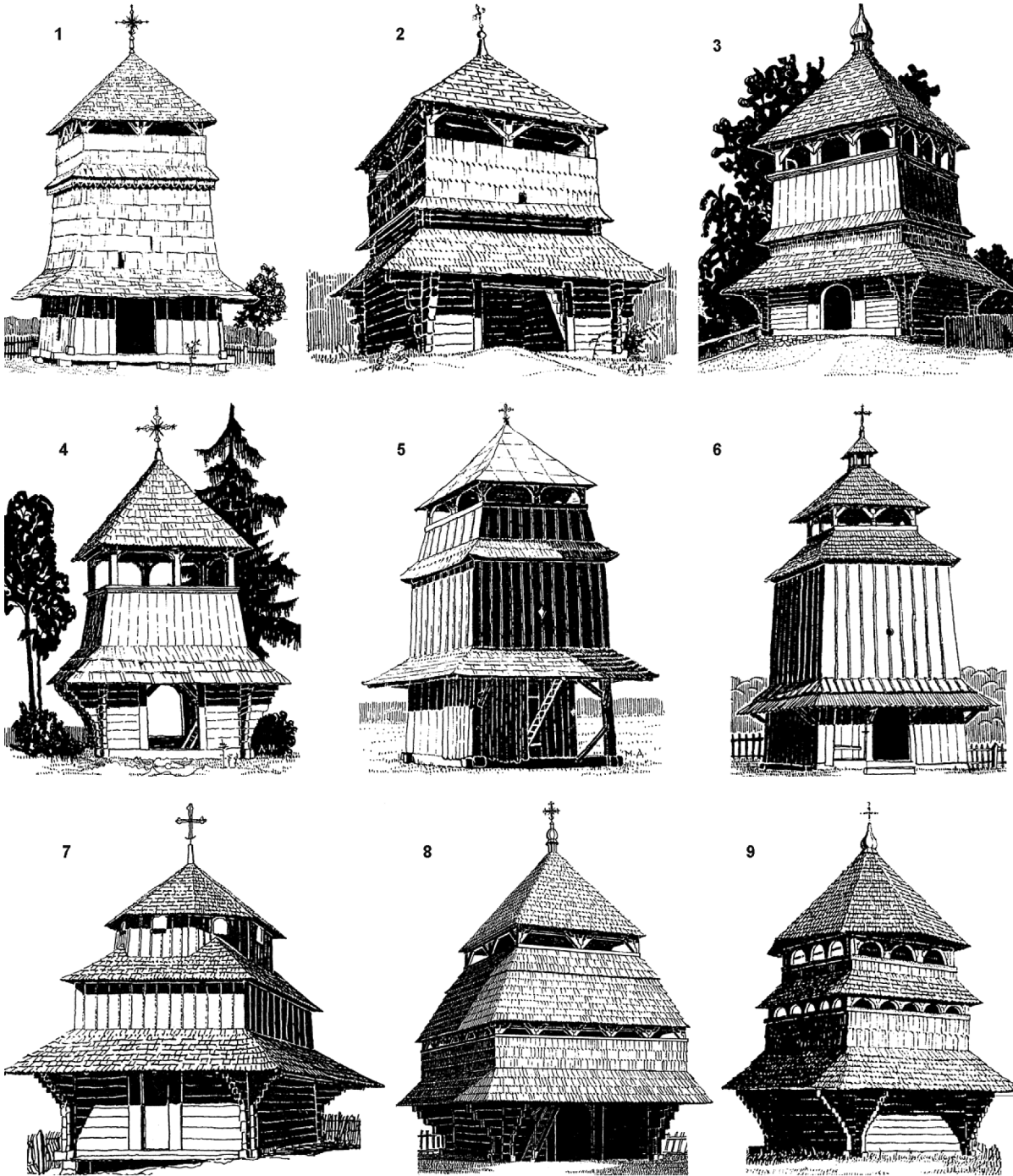

Рис. 16. Дзвіниця-вежа. Дзвіниці при церквах. (Рис. М.Драгана). 1. ц.св.Миколи. Михайлівчичі. 1930р. 2. ц.св.Миколи. Довге (Дрогобицькийр-н). 1909 р. 3. ц.Покрови. Орів. 4. ц.Вознесіння. Орів. XVIIIст. 5. ц.св.Великомученика Євстахія. Летня. 6. ц.св.Трійці. Вацевичі. 1867 р. 7. ц.св.Михайла. Завадка. 1901 р. 8. ц.Собору Пр.Богородиці. Верхня Яблунька. XVIIIсх. 9. ц.св.Михайла. Росохач.1881 р.

З оборонною метою вежі-дзвіниці виконували зрубними, у першому ярусі з в'їзними подвійними воротами (села Топільниця Старосамбірського р-ну Львівської обл., 1730 р.; Бусовисько Старосамбірського р-ну Львівської обл., XVIII ст.; Стрілки Старосамбірського р-ну Львівської обл., XIX ст.; Гузіїв Долинського р-ну Івано-Франківської обл., XVIII ст.).

На нижньому ярусі мали входні брами дзвіниці при церквах Успення Прсв. Богородиці в с. Савинці Балаклійського р-ну Харківської обл., 1779 р.; Михаїла, с. Будки Білопільського р-ну Сумської обл., 1793 р.; у с. Білошапки Прилуцького р-ну Чернігівської обл., 1795 р. (Вечерський, 2002, с. 250, 251, 270). Дзвіниці використовували як вартівні. Варта дзвонила у дзвони в селі в разі пожежі, злодіїв чи якогось іншого лиха.

Оскільки збіжжя, що зібрали парафіяни для громадських обідів, мед і віск із церковної пасіки, образи зі старих іконостасів тощо не годилося переховувати в самій церкві, то у дзвіницях робили комори. Для цього широко використовували нижній ярус дзвіниці. Такі дзвіниці були на Галичині в селах “Гаврилівці, Олешкові, Парищу, Хорошові, Ценяві, Крилосі, Яремчі; на Київщині: Челновиці, Орлівці, Коліївці; на Поділлі: в Осіївці, Говорівці, Вонячині; на Волині: в Базалії, Мізові, Любарі, Раковім Лісі” (Щербаківський, 1926, с. XIV), Буковині (с. Орошівці, тепер Оршівці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.) (Там само, с. XIII). Приклади комор у дзвіницях є також у містечку Мацієво, с. Мізоч на Волині (Шумицький, 1914, с. 10); с. Велике Устя на Лівобережній Україні.

Якщо дзвіниця була каркасною, її шалювали або ставили зрубну кліть у середині каркасу. Будівництво всередині каркасної дзвіниці зрубною кліттю для комори, каплиці зумовило тип дзвіниці на пристінних стовпах, де перший ярус конструктивно не зв'язаний з верхніми, тобто на відстані 10–15 см від зрубу знаходиться каркасна конструкція, яка була основою спорудження верхніх ярусів. Наявність зрубною комори на першому ярусі вимагала ставити зовнішні сходи на ярус, де були дзвони. Зрубні комори мали міцну підлогу, стелю, двері, які завжди були замкнені. Будівництво нових церков в XIX ст. сприяло організації на першому ярусі комор. Коли в с. Верхня Стинава Стрийського р-ну Львівської обл. розібрали старий і збудували новий храм, усі давні речі з церкви зберігали в дзвіниці (Rechowicz, 1911, s. 10–11).

Поява каплиць у дзвіницях пов'язана з давньою традицією, коли каплиці споруджували у вежах над воротами (над Золотими Воротами в Києві була каплиця). За дослідженнями Т. Обмінського, дерев'яні церкви оборонного типу мали вежу, в якій була каплиця (Obmiński, 1914, s. 425). Збереглася чудова монастирська зрубна каплиця в с. Грушів Яворівського р-ну Львівської обл., над якою пізніше збудували дзвіницю зі зовнішніми сходами (рис. 21.1). У монастирях вежі-дзвіниці та дзвіниці будували також над джерелами води (Січинський, 1923, с. 5).

Типологія споруд для дзвонів за архітектурно-планувальними, композиційними, стилістичними особливостями. Різноманітність архітектурних рішень веж-дзвіниць, дзвіниць досягалася по-різному: комбінацією “четвериків”, “восьмериків”; вертикальним членуванням об'єму піддашшям, опасанням, зміною їх ширини; різноманітністю форм голосників і аркад, що робилися під самим дахом; накриттям споруди верхами й банями із різним напуском на стіни та їх формою (рис. 17).

Найбільшій варіативності дзвіницям надають аркатура верхнього ярусу, стовпчики луків, “голосники”, які надзвичайно різноманітні: трикутні, чотирикутні, п'ятикутні, шестикутні, округлі, еліпсні, півеліпсні.

Дзвіниці спочатку перекидали чотирисхилими наметовими дахами (дзвіниця при церквах Різдва Прсв. Богородиці в с. Потелич Жовківського р-ну Львівської обл., 1731 р.; с. Черниця Миколаївського р-ну Львівської обл. (архів ІН НАН України, св. 13051); с. Недільна Старосамбірського р-ну Львівської обл. (архів ІН НАН України, св. 13073) м. Яворів Львівської обл. (архів ІН НАН України, св. 13048); смт. Шкло Яворівського р-ну Львівської обл., XVIII ст. (Таранушенко, 2016, св. 962), пізніше дахом романо-готичного характеру з ламаною лінією – двома різними нахилами (дзвіниця при церкві Воздвиження Чесного Хреста в м. Дрогобич Львівської обл., 1613 р.; с. Стара Сіль Старосамбірського р-ну Львівської обл., XVII ст.; с. Нагуєвичі Дрогобицького р-ну Львівської обл.; дзвіниця при церкві св. Тройці в с. Потелич Жовківського р-ну Львівської обл., 1593 р.; м. Кам'янка Струмилова Львівської обл.; с. Яків Старий Яворівського р-ну Львівської обл., XVII ст.) (Слободян, 1998, св. 973).

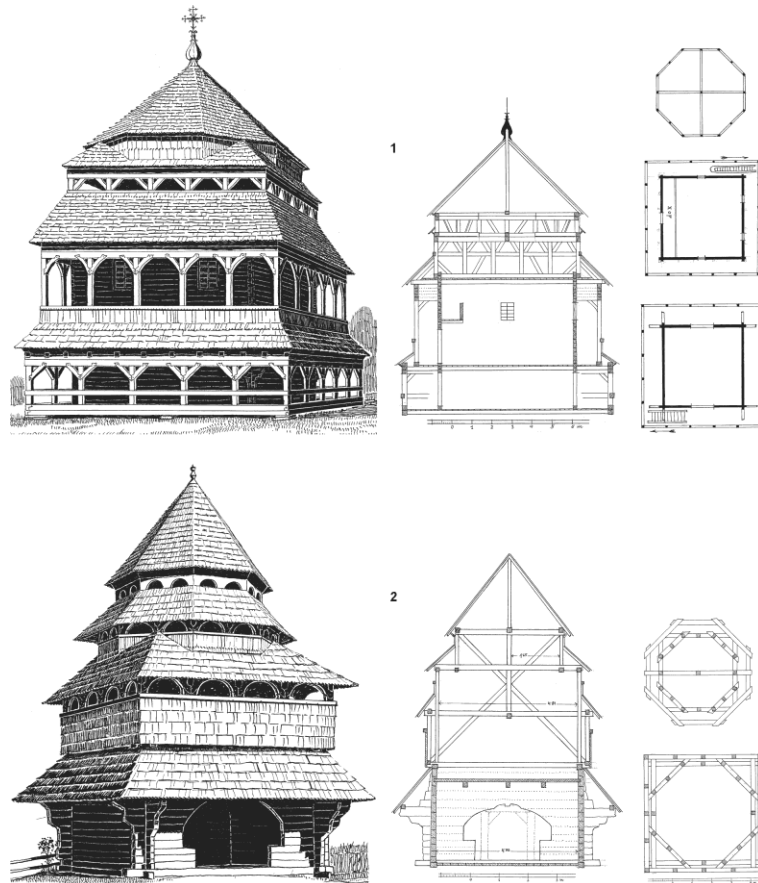

Рис. 17. Зрубно-каркасні дзвіниці. Загальний вигляд, переріз, плани ярусів.
Зі збірки НМЛ. Рис. М. Драгана: 1 – Ясениця Замкова; 2 – Ісаї

Наступний етап еволюції дахів пов'язаний з реконструкцією дзвіниць з метою їх стилістичного зв'язку з верхами церков. Ця реконструкція почалася з появи над дахами дзвіниць на низькому восьмику бані у вигляді шолома, грушки (с. Яжів Новий Яворівського р-ну Львівської обл., 1640 р., 1801 р.; м. Яворів Львівської обл.; дзвіниця при церкві Різдва Прсв. Богородиці, с. Залужжя Яворівського р-ну Львівської обл., XVII ст. (Там само, св. 932); с. Наконечне Яворівського р-ну Львівської обл. (Там само, св. 940); с. Тучапи Городоцького р-ну Львівської обл., 1803 р.; с. Чернилява Яворівського р-ну Львівської обл., XVIII ст. (Там само, св. 960). Під впливом бароко дахи над дзвіницями під час реконструкції розбудовують по вертикалі. Такі реконструкції здійснюють, установлюючи над квадратним наметовим покриттям низький восьмирик та барочні верхи (м. Яворів (архів ІН НАН України, св. 13053; 37, табл. X), м. Дрогобич, дзвіниця при церкві св. Юра, 1670 р., XVIII ст. (Сулик, 1995, с. 30, 32).

Вежі-дзвіниці з “підсябиттям” бувають двох типів: зрубно-каркасного і каркасного. Різнить їх лише нижній ярус, у першому випадку зрубний, у другому – каркасний. Оскільки веж-дзвіниць з “підсябиттям” зі зрубним першим ярусом небагато, то детально розглянемо типологічні особливості веж-дзвіниць із “підсябиттям” каркасного типу. Це – квадратні в плані споруди з похилими площинами стін досередини, з піддашшям на межі відкритої невисокої нижньої частини та верхньої високої, шальованої (с. Стара Сіль, XVII ст.; дві дзвіниці в м. Дрогобич; с. Яжів Новий (архів ІН НАН України, св. 13055); “дзвіниця на передмістю”, м. Яворів (архів ІН НАН України, св. 13042). Вони могли мати фартух на рівні землі (с. Бохна, Польща) (Mokłowski, 1903, s. 226), рідше мали ще одне невелике піддашшя на межі між підсябиттям і стінами, під якими розташовувався гзимс (дзвіниця 1731 р. при церкві Різдва Прсв. Богородиці в с. Потелич (Січинський, 1925, рис. IV); дзвіниці в селах Кам'янка Струмилова (архів ІН НАН України, св. 19806), Тучапи (Слободян, 1998, св. 958).

Вежі-дзвіниці типу “вартівні” – це високі квадратні в плані каркасні споруди, що мають вертикальні, кожуховані або шальовані стіни, розчленовані внизу піддашшям, опасанням, під яким розташована відкрита частина каркасу. Вони мають голосники у вигляді просвітів і аркади, чотирискхилий наметовий дах (села Сокирниця, Данилове, Салдобош, Ганичі, Урмезієво Закарпатської обл., м. Миколаїв Львівської обл.) (Гвозда, ред., 1978, рис. 89). Такі вежі-дзвіниці також бували без піддашшя, мали внизу фартух і шалювання до землі (села Млини, Ліщини, Польща) (Кармазин-Каковський, В. 1987, св. 84, 526) або членували фартухом стіни (села Команьча, Туринсько, Польща) (Там само, св. 372, 557) (рис. 18).

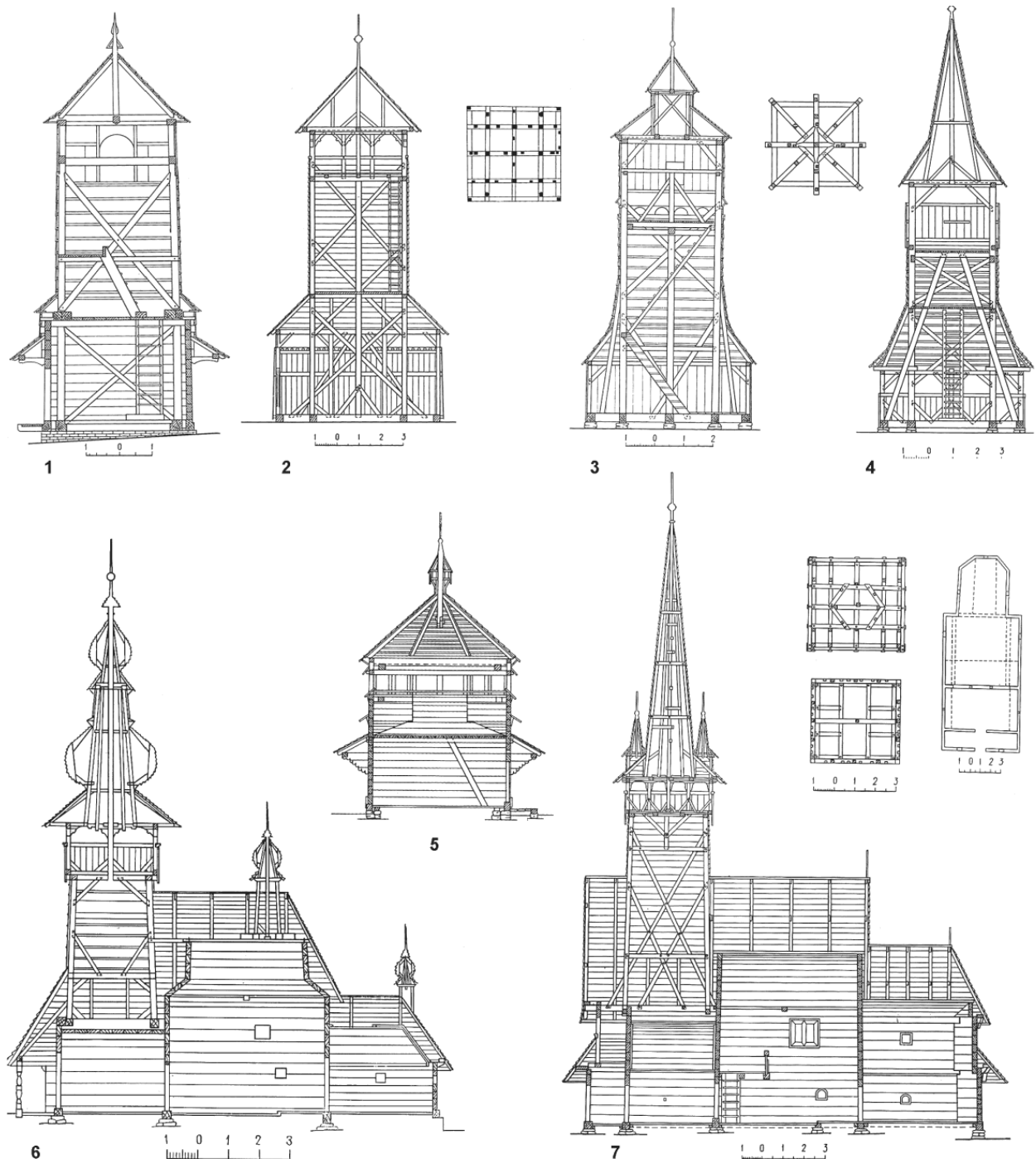

Рис. 18. Окремі та надбудовані над бабинцем дзвіниці на Закарпатті: 1 – с. Гукливе Воловецького р-ну; 2 – с. Сокирниця Хустського р-ну; 3 – с. Ізки Міжгірського р-ну; 4 – с. Крайникове Хустського р-ну; 5 – смт. Ясіня Рахівського р-ну; 6 – м. Свалява Свалявського р-ну; 7 – с. Стеблівка Хустського р-ну

На основі каркасної будівельної системи сформувалися споруди для дзвонів, що перейняли від дзвіниць типу “вартівень” висоту, від церков – пірамідальність композиції, а під впливом стилів одержали восьмигранні стіни, шоломовидні та барочні верхи. Вони членуються піддашшям на два яруси, третій ярус над ними значно вужчий, з голосниками, завершується чотирисхилим наметом (села Збора Калуського р-ну Івано-Франківської обл., XVIII ст.; Плуховчик, Польща, 1886 р. (Гвозда, ред., 1978, рис.106), або шоломом (с. Кам’янка Сколівського р-ну Львівської обл. (архів ІН НАН України, св.13193), а пізніше – барочним верхом (с. Росільна Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл., XVIII ст.). Це об’ємне вирішення також могло мати невисокий другий ярус (с. Підгороддя Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. (архів ІН НАН України, св.13208) або верхній ярус типу “восьмерика” на двох або трьох “четвериках” (села Старий Лисець Івано-Франківського р-ну Івано-Франківської обл., XVIII ст. (Могитич, 1987, рис. 85), Мальчиці Яворівського р-ну Львівської обл. (Гвозда, ред., 1978, рис.84), Задарів Монастирського р-ну Тернопільської обл., 1853 р. (Там само, рис.148).

Монументальніші дзвіниці з широким опасанням і завершенням у вигляді складного даху є в с. Тлуську, Польща, XVIII ст. (Там само, рис. 128) Спеціальні споруди для дзвонів, утворені на основі каркасної будівельної системи, поділяються на прості та складні. Прості – це одноярусні, квадратні в плані під чотирисхилим наметовим дахом, з нешальованими стінами дзвіниці (села Ворохта Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл., XIX ст. (Щербаківський, 1926, св. 49); Коросно, Польща (Кармазин-Каковський, 1987, св. 338), або з шальованими стінами, які можна побачити на всій території Карпат та поза їхніми межами (села Черноголова Великоберезнянського р-ну Закарпатської обл., XIX ст.; Підпеша Тячівського р-ну Закарпатської обл., XVIII ст.). Інколи прості споруди трапляються під восьмисхилим наметовим дахом (с. Діброва Тячівського р-ну Закарпатської обл., XVIII ст. (Могитич, 1987, с. 192). Складні споруди для дзвонів – це багатоярусні, квадратні в плані під чотирисхилим дахом або куполом дзвіниці, що членуються по вертикалі піддашшям, опасаннями, мають шалювання або кожухування верхньої частини.

Поширені дзвіниці, які мають над піддашшям невисоке шалювання або кожухування та голосники у вигляді просвітів (села Суховоля Львівської обл. (архів ІН НАН України, св. 13017); Лозина Яворівського р-ну Львівської обл., 1692 р. (Січинський, 1925, рис. 8) або аркади (села Черепин Пустомитівського р-ну Львівської обл., 1754 р. (Січинський, 1925, рис. 12); Бачів Перемишлянського р-ну Львівської обл. (архів ІН НАН України, св. 14191), Подусільна Перемишлянського р-ну Львівської обл. (архів ІН НАН України, св.13231), Різдвяни Галицького р-ну Івано-Франківської обл. (архів ІН НАН України, св.14102). Ці дзвіниці можуть мати широке піддашшя, яке вгорі переходить у голосники (с. Барбівці, Буковина) (Щербаківський, 1926, св. 57).

Перехід шальованих стін до голосників інколи відзначався нешироким дашком (с. Бартатів Городоцького р-ну Львівської обл.) архів ІН НАН України, св. 12973). Пізніше, з огляду на функціональні вимоги, почали шалювати каркас нижче піддашшя (с. Малий Дорошів Жовківського р-ну Львівської обл.) (архів ІН НАН України, св. 12971). Ці дзвіниці поширені по всій території України, за винятком Гуцульщини.

Споруди для дзвонів, в основу яких закладено церковні принципи планувально-просторових вирішень на основі зрубу, поділяються за принципом конструктивного вирішення просторів зрубів: “четверик на четверику”, “восьмерик на четверику”. Відповідно до форм композиційно-конструктивного вирішення та висоти ярусів дзвіниці типу “четверик на четверику” можуть бути таких варіантів:

- обидва рівноширокі яруси зрубні, ярус для дзвонів відділений від нижнього піддашшям (с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл., м. Яремче Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.) (Могитич, 1987, с. 188);

- нижній ярус зрубний, верхній для дзвонів каркасний, рівноширокий, близький в основі до нижнього (села Верхнє Синьовидне Сколівського р-ну Львівської обл., Орів Сколівського р-ну Львівської обл. (Сулик, 1993, рис. 40, 47), Гусний Великоберезнянського р-ну Закарпатської обл. (Макушенко та Петрова, 1956, рис. 124), Бесіди Жовківського р-ну Львівської обл. (Вечерський та

Тарасов 2011, рис. V), Шепарівці Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. (Щербаківський, 1926, св. 51) чи вузький (села Акрешори Косівського р-ну Івано-Франківської обл. (Старосольська, 1998, св. 31), Ферескуля Верховинського р-ну Івано-Франківської обл., 1772 р., Рафайлова Берегівського р-ну Закарпатської обл. (Гвозда, ред., 1978, рис. 40, 97), Красноставці Снятинського р-ну Івано-Франківської обл. (Щербаківський, 1926, св. 52), смт. Печеніжин Коломийського р-ну Івано-Франківської обл., XIX ст. (Там само, св. 55). Переходом між ними є піддашся. Цей тип може мати вищий каркас на зрубі, що якоюсь мірою робить його спорідненим за об'ємним вирішенням із вежами-дзвіницями типу вартівень (м. Сколе, села Ужок Великоберезнянського р-ну Закарпатської обл., Тисів Долинського р-ну Івано-Франківської обл., Буковець Міжгірського р-ну Закарпатської обл.);

– нижній ярус зрубний, верхній каркасний, рівноширокий або вужчий. Переходом між ними є широке піддашся, з якого виростає аркада (села Стара Сіль Старосамбірського р-ну Львівської обл., Грицеволя Радехівського р-ну Львівської обл. (Гвозда, ред., 1978, рис. 45, 119), Котельниця Воловецького р-ну Закарпатської обл., Бистра (Верховина Бистра) Великоберезнянського р-ну Закарпатської обл. (Макушенко, 1956, рис. 126);

– нижній зрубний ярус завершується піддашсям, верхній каркасний рівноширокий або вужчий (села Пилипець Міжгірського р-ну Закарпатської обл., Ялове Воловецького р-ну Закарпатської обл. (Макушенко, 1956, рис. 125, 127), Довге Стрийського р-ну Львівської обл., Сморже Сколівського р-ну Львівської обл. (Гвозда, ред., 1978, рис. 30, 117), Тишів Воловецького р-ну Закарпатської обл., Верхній Студений Міжгірського р-ну Закарпатської обл., Розтока Міжгірського р-ну Закарпатської обл., Присліп Міжгірського р-ну Закарпатської обл., Лази Воловецького р-ну Закарпатської обл. (Макушенко, 1976, фото 45, 47, 51–52), Білі Ослави Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл. (Щербаківський, 1926, св. 67). Верхній каркасний ярус для дзвонів може також мати дашок, зроблений внизу аркади (села Тишів, Тухолька Сколівського р-ну Львівської обл. (Гвозда, ред., 1978, рис. 129), Ямна Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл. (Щербаківський, 1926, св. 56). Ширина цих дашків різна.

Будувалися окремі дзвіниці типу “четверик на четверику” в першій половині XIX ст. на Середній Наддніпрянщині і Північному Лівобережжі (с. Грабівка Пирятинського р-ну Полтавської обл.; с. Стахорщина Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.) (Вечерський, 2002, с. 179). Ці дзвіниці відрізнялися від галицьких тим, що мали по периметру або з двох сторін першого ярусу колонну галерею з трикутними фронтонами на кожній грані. Подальший розвиток дзвіниць типу “четверик на четверику” відбувався їх становленням на масивний нижній ярус із четверика (с. Гладковичі Овруцького р-ну Житомирської обл.) (Там само, с. 417).

Оригінальне рішення має дзвіниця біля Троїцької церкви в м. Володимир-Волинський (поч. XVIII ст.). Це чотириярусна споруда, в якій нижній ярус – високий глухий четверик, що за допомогою залому переходить у другий, вужчий і низенький четверик, над яким зведено ще два четверики, вирішені круговою галерею на стовпчиках. Завершує споруду двоярусна пластична баня (Вечерський, 2002, с. 416).

На Волині, Буковині, Поділлі, Покутті окремі дзвіниці типу “четверик на четверику” мають свої особливості. На Поділлі вони були як монументальними, так і компактними. Монументальна дзвіниця в м. Полонне Хмельницької обл., збудована у XVIII ст. біля церкви 1612 р., мала широкий глухий нижній ярус, арковий верхній ярус, чотиригранний наметовий дах з ліхтарем і маківкою (Вечерський, 2002, с. 387–388). Невелика компактна дзвіниця під стрімким наметовим дахом, в якій верхній ярус мав трипрогонову аркаду дзвона, була споруджена біля церкви в с. Шелестяни Новоушицького р-ну Хмельницької обл. (Вечерський, 2002, с. 392).

Монументальна двоярусна дзвіниця з арковою галереєю на другому ярусі була споруджена в XVII ст. біля Благовіщенського собору в м. Ковель Волинської обл. (Вечерський, 2002, с. 400).

На Покутті, Буковині, Поділлі в районах, де був будівельних камінь, дзвіниці типу “четверик на четверику” мали перший ярус мурований (с. Ясени Сторожинецького р-ну Чернівецької обл., с. Строїнці Новоселицького р-ну Чернівецької обл., с. Добрівляни Заліщицького р-ну Тернопільської обл.).

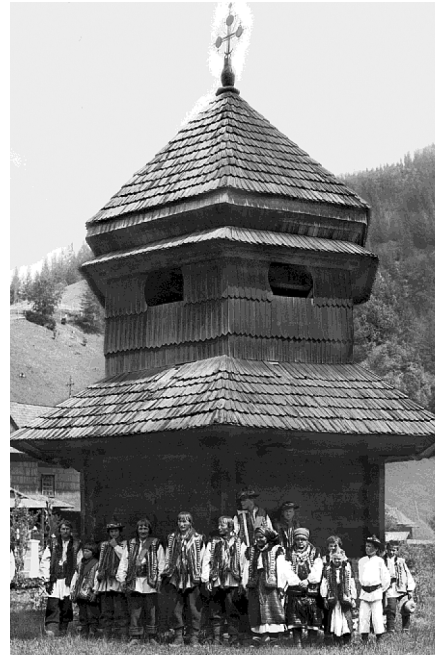
Дзвіниці типу “восьмерик на четверику” поставлено і окремо від церкви, і прибудовані до притвору.

Окремі дзвіниці в XVIII–XIX ст. будували в основному на Галичині, Закарпатті, Буковині, Волині, а також до поч. XIX ст. на Середній Наддніпрянщині (дзвіниця ц. Введення Прсв. Богородиці, с. Скороходове Чутівського р-ну Полтавської обл.) (Вечерський, 2002, с. 196).

Вертикальну композицію мала окрема дзвіниця типу “восьмерик на четверику”, яку завершувала масивна баня зі шпилем в смт. Короп Чернігівської обл., 1797 р. Та дзвіниця в с. Велика Глуша Волинської обл. (рис. 19, а).

а

б

Рис. 19. а – Дзвіниця, с. Велика Глуша Волинської обл.;
б – Дзвіниця, с. Бистрець Івано-Франківської обл., 1872 р.

На півдні України, в смт. Петриківка Дніпропетровської обл. біля церкви 1788 р. була споруджена висока дзвіниця “восьмерик на четверику”, перший ярус оперезує опасання на стовпчиках, а завершує споруду верх із маківкою.

Дзвіниці типу “восьмерик на четверику” мають ті самі композиційно-конструктивні вирішення, що й типу “четверик на четверику”, лише з тією різницею, що нижній зрубний ярус і верхній є рівноширокими, переходом між ними є піддашся (с. Кремінці (Татарів) Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл., XVIII ст.) (Могитич, 1987, с. 188). Якщо нижній ярус вищий від піддашся, то перехід між ярусами прикриває дашок (дзвіниця при Струківській церкві в смт. Ясіня Рахівського р-ну Закарпатської обл. (Могитич, 1987, с. 188).

На Середній Наддніпрянщині, Слобожанщині, півдні України у другій половині XIX ст. споруджували прибудовані дзвіниці типу “восьмерик на четверику” до притвору церкви (села Свиридівка Лохвицького р-ну Полтавської обл., 1777 р; Бубнів Золотоноського р-ну Черкаської обл., XVIII ст.; Пекарі Канівського р-ну Черкаської обл., 1766 р.; Писарівка Золочівського р-ну Харківської обл., 1823 р; Протопівка Балаклійського р-ну Харківської обл., 1794 р.; Нелипівці Кельменецького р-ну Чернівецької обл., 1808 р.; Нижні Млини Полтавського р-ну Полтавської обл., 1784 р.) (Вечерський, 2002, с. 226, 249, 349).

В м. Острог Рівненської обл. другий ярус дзвіниці типу “четверик на четверику” завершував восьмигранний намет, поставлений на низенькому восьмерику (Вечерський, 2002, с. 412). Дзвіниці типу “восьмерик на восьмерику” переважно двоярусні, різняться висотою нижнього ярусу. Вони можуть бути на високому зрубному ярусі, на якому споруджено низький каркасний ярус (с. Богдан

Рахівського р-ну Закарпатської обл.), чи мати рівновисокий або низький нижній зрубний ярус (с. Жаб'є-Ільці) (Старосольська, 1998, св. 286).

На Слобожанщині є приклади триярусної восьмигранної дзвіниці. Монументальна дзвіниця біля Михайлівської церкви в с. Верхній Бишкін Первомайського р-ну Харківської обл., поставлена в кін. XVIII – на поч. XIX ст., має два масивних нижніх яруси, на яких споруджений третій високий ярус, що завершується верхом.

Подальший розвиток окремих дзвіниць типу “восьмерик на четверику” відбувається за допомогою розвитку по вертикалі восьмирикового ярусу, який в Галичині набуває всіх композиційних прийомів організації церковного верха із заломом (села Микуличин Надвірнянського р-ну, Хлібичин Снятинського р-ну, Балинці Снятинського р-ну, Семаківці Коломийського р-ну, Забережжя Богородчанського р-ну, усі в Івано-Франківській обл.) (Щербаківський, 1926, св. 65, 74, 75, 81, 82). Народні майстри на Середній Наддніпрянщині, Слобожанщині, Поділлі також до заборони будувати окремі дзвіниці зуміли кореспондувати об'ємні рішення дзвіниці з церквою (м. Нікополь, Дніпропетровська обл.).

На Полтавщині славетний майстер Яким Погрібняк збудував триярусну дзвіницю біля церкви Введення Прсв. Богородиці в с. Скороходове Чутівського р-ну Полтавської обл., об'ємне рішення якої кореспондувалося з архітектурою восьмигранних верхів церкви. Нижній ярус дзвіниці – це глухий четверик, два верхні – восьмирики; їх завершувала баня.

В с. Яришів Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. (1768) на північному заході церкви Успення Прсв. Богородиці була збудована триярусна дзвіниця типу “восьмерик на четверику”, нижній ярус глухий, кубічний, на нього поставлений глухий восьмерик, на якому за допомогою залому встановлений ще один восьмерик “зі спареними на кшталт біфорія арковими отворами дзвону у чотирьох гранях, орієнтованих по сторонах світу” (Вечерський, 2002, с. 369).

Архітектурне рішення триярусної дзвіниці з нижнім глухим високим четвериком і двома верхніми восьмириками, які вінчала висока баня, кореспондується з архітектурним рішенням церкви в с. Васьковичі Коростенського р-ну Житомирської обл.

Унікальними є дзвіниці, шестигранні в плані, що мають приблизно рівні за висотою яруси (с. Бистрець Верховинського р-ну Івано-Франківської обл., м. Рахів Закарпатської обл. (Могитич, 1987, с. 189), с. Довге Поле Ужгородського р-ну Закарпатської обл.) або низький зруб (с. Видричка Рахівського р-ну Закарпатської обл., XIX ст.) (Могитич, 1987, с. 189) (рис. 19, б).

На основі дзвіниць, у яких закладено церковні принципи планувально-просторових вирішень, через впливи веж-дзвіниць і стилі множенням різношироких каркасних ярусів на зрубному, були одержані три-, чотириярусні дзвіниці, де ярус голосників вузький і низький (села Космач Косівського р-ну Івано-Франківської обл., XIX ст.; Заріччя Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл., поч. XX ст. (Могитич, 1987, с. 188); Хлібичин Снятинського р-ну Івано-Франківської обл. (Щербаківський, 1926, св. 80). Особливий тип становлять дзвіниці з аркадою-галереєю у кілька ярусів. Такі дзвіниці були поширеними на Прикарпатті та Придніпров'ї (Логвин, 1957, с. 230). У Карпатському регіоні вони набули особливого розвитку (с. Ясениця Замкова Турківського р-ну Львівської обл.), будувалися як нові репрезентанти сакрального дерев'яного будівництва (рис. 17, а). Як вежі-дзвіниці з “підсябиттям” зрубної конструктивної системи згодом замінили каркасні, так і дзвіниці, в основу яких покладено церковні зрубні принципи планувально-просторових вирішень, були замінені на каркасну систему будівництва. Ці дзвіниці за організацією об'ємних вирішень однакові зі своїми попередниками, різнять їх лише конструктивні вирішення.

Кожна мистецька доба позначалася на архітектурних формах сакрального будівництва, однак вежі-дзвіниці майже не піддавалися впливові часу. На основі стилістичного аналізу веж-дзвіниць “особливого даху з ломаною лінією – з двома різними нахилами, також форми вікон, конструкції будов і особливо деталей гзимсів та інших деталей” можна погодитися з В. Січинським, який вважає: якщо тип веж-дзвіниць “вже був усталений в часи романсько-візантійських впливів з перевагою першого, то послідуючі впливи готики, ренесансу, бароко викликали незначні

зміни головно в прикрасах, формах бані (якщо вони вживалися), та в ускладненню накриття і деталей” (Січинський, 1925, с. 34). Також і З. Гльогер слушно зауважує, що старі дзвіниці Польщі, зокрема Галичини, мають романські, готичні та неороманські мотиви (Gloger, 1907, s. 10).

Усталений тип веж-дзвіниць у добу готики піддавався стильовим впливам. Ці впливи вносили незначні зміни у форму завершення верхів бань, композицію опасань, різьблення колонок критих галерей. Під впливом стилів вежі-дзвіниці, дзвіниці одержують безпосередньо на пірамідальному верху бані, бані з підбанниками різної форми, які часто кореспондуються з верхами церков (рис. 20).

*Рис. 20. Дзвіниця при церкві Покрови Прсв. Богородиці,
м. Нікополь Дніпропетровської обл., 1793–1795 рр.*

На поч. ХІХ ст. (до 1905 р.) з заходу від церкви “св. Юрія в м. Охтирка Сумської обл. спорудили дерев’яну ампірну дзвіницю з елементами неоготики” (Вечерський, 2002, с. 323).

Дзвіниці, як і церкви, на окупованій Росією українській етнічній території в другій половині ХІХ ст. будуються за взірцями російської архітектури – приєднаними до притвору (ц. Введення Прсв. Богородиці, с. Трипілля Обухівського р-ну Київської обл.) (Вечерський, 2002, с. 155). Їх споруджують в класичних архітектурних формах, з колонами, портиками на фасадах (ц. св. Петра і Павла, м. Гадяч Полтавської обл., 1802 р., дзвіниця прибудована 1862 р.; ц. св. Катерини, с. Протопопівка Балаклійського р-ну Харківської обл., 1796 р., дзвіниця прибудована 1864 р.; ц. Воскресення Господнього, с. Ярмолинці Роменського р-ну Сумської обл., 1796 р., триярусна дзвіниця прибудована 1842 р.) (Вечерський, 2002, с. 200, 250, 257). Сьогодні дзвіниці будуються за традиційними взірцями (рис. 22)

Розташування дзвіниць на церковному подвір’ї. Споруди для дзвонів можуть бути розташовані окремо від церкви або сполучені з нею. Окреме розташування веж-дзвіниць від храму пов’язане насамперед із походженням перших. Найдавніші окремі вежі-дзвіниці належать до монастирського сакрального будівництва та пов’язані з оборонними функціями монастирів, церков. Перенесення дзвонів у сакральну споруду спричинене стильовими впливами та силовими

чинниками, що поширювалися по всій території України, на основі яких ми одержали нові типи церков, особливо на західних теренах.

Твердження про те, що вежі-дзвіниці відносно церкви ставилися без дотримання будь-яких вимог, помилкове. Розташування веж-дзвіниць, дзвіниць відносно церкви, як показали дослідження, залежало не тільки від місця, звідки голос дзвона найкраще линав у довкілля, а й від того, які функції вони виконували: оборонну, сторожову, літургійну, містобудівну. На заході від церкви розташовували дзвіниці в XVI ст. у Росії, що дало підстави П. Казанському дійти висновку – існувало правило, за яким вони повинні стояти з західної сторони церкви (Казанский, 1871, с.310). Водночас, “за правилом для дзвіниць Болгарії... вони будувалися й на сході та на півночі” (Казанский, 1871, с. 310).

Кількісний аналіз розташування дзвіниць щодо церкви показав, що здебільшого їх ставили на заході, південному та північному заході від церкви. Підтвердженням стійкості цієї традиції може бути дзвіниця у с. Лікіцари Перечинського р-ну Закарпатської обл. при церкві св. Василя, XVII ст. – 1748 р., де вона стояла на заході у невідгідному місці для поширення звуку, і щойно в середині XX ст. її було перенесено на схід від церкви. Попри те що вхід до церкви в с. Верхнє Висоцьке організований зі сходу, дзвіницю було поставлено на заході, а пізніше перенесено.

Особливо цього правила дотримувалися на Лівобережній Україні. На заході від церков по осі схід-захід знаходяться дзвіниці церков: Вознесення Господнього у с. Лиман Харківської обл.; Успення Прсв. Богородиці у м. Золочів Харківської обл.; св. Тройці у с. Черкаський Бишкін Харківської обл., Введення Прсв. Богородиці у с. Артемівка Харківської обл.; Покрови Прсв. Богородиці у с. Гудівка Брянської обл. РФ; св. Юрія у м. Лебедин Сумської обл., св. Михаїла у с. Левківка Харківської обл., св. Миколая у с. Боровеньки Луганської обл., св. Миколая у с. Будки Сумської обл., св. Юрія у смт. Петриківка Дніпропетровської обл., Введення Прсв. Богородиці у с. Введенка Харківської обл., Покрови Прсв. Богородиці у с. Пирогівка Сумської обл. (Таранушенко, 2011, с.198, 200, 276, 293, 432, 474, 478, 490, 501, 536, 540, 594, 598, 814), св. Петра і Павла в м. Гадяч Полтавської обл. (Вечерський, 2002, с. 200), св. Юрія в м. Охтирка Сумської обл. (Вечерський, 2002, 19, с. 323).

а

б

Рис. 21. а – дзвіниця при церкві, с. Грушів Львівської обл.; б – дзвіниця при церкві Стрітення Господнього, с. Дідушичі Малі Львівської обл., 1606 р.

Вежі-дзвіниці на південному заході можна побачити досить часто по всій території Галичини: при ц. св. Георгія в с. Топорів Буського р-ну Львівської обл. (ЦДІА України у Львові (в), спр. 1270, арк. 9); церквах у селах Сушне Радехівського р-ну Львівської обл. (ЦДІА України у Львові (г), спр. 1103, арк. 18); Мальчиці Яворівського р-ну Львівської обл. (ЦДІА України у Львові (е), спр. 657, арк. 4); Семенівка Пустомитівського р-ну Львівської обл. (Там само, спр. 808, арк. 9); Станин Радехівського р-ну Львівської обл. (ЦДІА України у Львові (г), спр. 1173, арк. 7).

а

б

Рис. 22. а – дзвіниця при церкві Всіх Святих, с. Ямна Івано-Франківської обл., 2010 р.;
б – дзвіниця при церкві Зіслання св. Духа, смт. Івано-Франкове Львівської обл., 2012

Приклади розташування дзвіниць на північному заході ми маємо на Лівобережній Україні: ц. св. Михаїла у с. Старі Кодаци Дніпропетровської обл., ц. Покрови Прсв. Богородиці у м. Нікополь (рис. 20).

На півночі від церкви стояли вежі-дзвіниці при церквах: Воздвиження Чесного Хреста (ЦДІА України у Львові (є), спр. 494, арк. 12) у м. Дрогобич; у с. Головецьке Сколівського р-ну Львівської обл. (ЦДІА України у Львові (є), спр. 343, арк. 12); П'ятницька церква (ЦДІА України у Львові (є), спр. 1335, арк. 7) у с. Стара Сіль Старосамбірського р-ну Львівської обл., 1440 р. У XVIII ст. на південь від церкви св. Тройці в с. Гладковичі Овруцького р-ну Житомирської обл. збудували триярусну дзвіницю, завершену верхом.

Впливали на розташування дзвіниць при церквах ландшафтні умови. Дзвіниця церкви св. Миколая в м. Новгород-Сіверському знаходиться на півночі, на краю високого плато, “що мисом вдається і крутими схилами спускається в придеснянську долину” (Таранушенко, 2016, с. 418).

Якщо із західної сторони був головний вхід до церкви, то вежі-дзвіниці ставилися на поздовжній осі з боку бабинця, у цьому випадку робилася в'їзна вежа-дзвіниця або дзвіниця з дверима для проходу людей. На осі схід-захід розташована вежа-дзвіниця з брамою, нижній ярус якої збудовано з дубових плениць, у с. Верхня Стинава Стрийського р-ну Львівської обл. (Rechowicz, 1911, s. 10–11). Розташування веж-дзвіниць по осі схід-захід щодо церкви має давню традицію – від в'їзних веж-дзвіниць при монастирських церквах оборонного характеру. Яскравим прикладом такого вирішення є оборонна церква Різдва Прсв. Богородиці XV ст. у м. Щирець Пустомитівського р-ну Львівської обл. (Вуйцик, 1995, с. 40–48). Через в'їзну вежу-дзвіницю організовано вхід і проїзд на церковне подвір'я в с. Орявчик Сколівського р-ну Львівської обл. В'їзні вежі-дзвіниці на південь від церкви були в селах Верхнє Висоцьке (церква св. Миколая);

Мшанець Старосамбірського р-ну Львівської обл. (ЦДІА України у Львові (є), спр. 959, арк. 6); Орів Сколівського р-ну Львівської обл. (Rechowicz, 1911, s. 10–11). У с. Мшанець розташування в'їзної вежі-дзвіниці визначали річка, вздовж якої йде дорога, сільська забудова, а також наявність у цьому місці переправи з правого берега річки, де живе більшість мешканців села.

Вежі-дзвіниці оборонного характеру ставили досить близько до церкви. Так, дзвіниця біля церкви св. Юра у м. Дрогобич, згідно з кадастром, стояла на відстані 9 м (ЦДІА України у Львові (є), спр. 494, арк. XII), св. Миколая у м. Сколе Львівської обл. – 4,5 м (ЦДІА України у Львові (б), спр. 7099, арк. 263), в с. Ісаїв Турківського р-ну Львівської обл. – 4 м (ЦДІА України у Львові (є), спр. 561, арк. 12), у м. Борислав Дрогобицького р-ну Львівської обл. – 4,6 м (ЦДІА України у Львові (є), спр. 140, арк. 4), у с. Словіта Золочівського р-ну Львівської обл. – 4 м (ЦДІА України у Львові (г), спр. 1120, арк. 10). Майже біля самої церкви, на її південно-західному куті, стоїть дзвіниця у с. Хишевичі Городоцького р-ну Львівської обл. (ЦДІА України у Львові (є), спр. 1557, арк. 5). У межах церковного подвір'я на південному заході розташовано дзвіницю у селах Велика Сушиця Старосамбірського р-ну Львівської обл. (ЦДІА України у Львові (є), спр. 1395, арк. 13), Ісаїв (ЦДІА України у Львові (є), спр. 561, арк. 12). На південному заході на віддалі всього 7 м була дзвіниця при церкві в с. Гонятичі Миколаївського р-ну Львівської обл. (ЦДІА України у Львові (є), спр. 366, арк. 3). На заході на віддалі 5 м від бабинця стояла дзвіниця церкви в с. Манява Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. (ЦДІА України у Львові (б), спр. 5928, арк. 84) і на віддалі 7 м – досить велика дзвіниця церкви в с. Угорники Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. (ЦДІА України у Львові (б), спр. 6135, арк. 11) (відстані взято з кадастрів середини XIX ст.).

Проаналізовані матеріали, що стосуються розташування веж-дзвіниць, дзвіниць щодо церкви, дають підстави зробити такі висновки: давні вежі-дзвіниці були досить близько поставлені до церковної будівлі, переважно вежі-дзвіниці, дзвіниці ставили на заході, що було пов'язано з літургійними та містобудівними вимогами; розташування дзвіниць на північ, південь, схід від церкви пов'язано із забудовою в цьому напрямку села, містечка; в'їзні вежі-дзвіниці ставили на осі дороги або на головному напрямку, звідки приходило найбільше парафіян.

Висновки

1. Дослідження довели, що в Україні є досить велика кількість споруд для дзвонів. З'явилися вони в різні періоди історії сакрального будівництва. Наявність веж-дзвіниць із “підсябиттям”, церков із дзвіницями над бабинцем, емпорою та приставлених до бабинця спеціальних споруд для дзвонів вказує на те, що на українській етнічній території збереглися давні своєрідні архітектурні рішення споруд для дзвонів, які сформувалися під впливом західноєвропейської та місцевої шкіл дерев'яного будівництва.

У контексті західноєвропейського розвитку сакральної архітектури України є церкви зі “сполученою дзвіницею”: дзвіниці над бабинцем, емпорою, приставлені до бабинця (Лемківщина); окремі споруди для дзвонів.

2. На зламі XVI–XVII ст. дзвони шукають своє місце в церковному будівництві. Будівництво веж-дзвіниць припадає на період, що передував часові виникнення сформованого типу одно- чи триверхих церков, тому ці споруди архітектурно між собою не пов'язані. Конструкція веж-дзвіниць давала змогу замінювати пошкоджені деталі, не порушуючи зовнішнього вигляду, це сприяло збереженню їхніх автентичних рішень, тому вони значно повільніше піддавалися впливам, хоч і втратили згодом оборонні та сторожові функції. Це також було причиною того, що традиція їхнього будівництва збереглася аж до XIX ст.

3. Спеціально зведені споруди для дзвонів з'явилися у XVII – на поч. XVIII ст., вони поступово витісняють дзвіниці над бабинцем, емпорою і згодом стають загальноприйнятими в українському сакральному будівництві. Їх поява пов'язана насамперед з національним піднесенням у XVII ст., що визначило мати власний образ сакральної споруди, також з прагненням мати сакральні споруди, в яких було б збережено принципи будівництва церков княжої доби і щоб

вони не були подібні до латинських чи інших іноземних взірців. Це посприяло появі під впливом ренесансу і бароко спеціальних споруд для дзвонів, в основу яких покладено церковні принципи планувально-просторових рішень бабинця, нави.

4. Різновиди дзвіниць, їх архітектурне рішення також залежали від потрапляння української етнічної території до державних утворень – Російської, Австрійської, Австро-Угорської імперій.

Силові чинники, наявні в різний час на території України, спричинили появу в XVI–XVIII ст. на Лемківщині, Бойківщині нових типів церков та спотворення в XIX – на поч. XX ст. архітектури дерев'яних церков Наддніпрянщини, Лівобережжя, Слобожанщини, півдня України.

5. Оборонні функції церкви, чинники стилістичні, економічні, а не еволюційні визначили вибір певної будівлі для дзвонів при церкві, тому в різні періоди сакрального будівництва з'являлись і прості, і складні споруди для дзвонів: вежі-дзвіниці, дзвіниці, споруди для дзвонів на двох–чотирьох стовпах тощо.

Несприятливі економічні чинники впливали на те, що нові дзвіниці повторювали наявні взірці в зменшеному масштабі, сприятливі – на будівництво репрезентативних типів дзвіниць.

6. Наявність в один час різних типів споруд для дзвонів зумовила те, що реліктові форми веж-дзвіниць доповнюються новими, зрубні архітектурні форми переносяться на каркасні. З'явилася велика кількість різних підтипів дзвіниць за допомогою їхнього членування по вертикалі піддашшям, організацією різної величини опасання та голосників, що виконуються у вигляді отворів, вікон і аркад. Кількість голосників буває від одного до шести з кожного боку, або симетрично з двох протилежних боків, або зі всіх. Найбільше стильових змін зазнали в дзвіницях дахи, які під впливом верхів церков перейшли на архаїчні форми веж-дзвіниць, що призвело до надбудови над стіжковим дахом підбанника у вигляді восьмерика, бані, які над вежами-дзвіницями одержали різні форми під час ремонтів або перебудов. Їхні форми залежали від часу, коли це робилось, та конкретної місцевості.

Багатоярусні дзвіниці з поступовим звуженням ярусів з'явилися під впливом церковного будівництва, коли почали будуватися багатозаломні церкви – не раніше XVII ст.

7. Спеціальні споруди для дзвонів каркасної конструкції, прості і складні вежі-дзвіниці від початку були нешальовані, некожуховані, завжди мали відкритий перший ярус. Шалювання дзвіниць донизу – явище пізніше. Найбільшу кількість різновидів веж-дзвіниць, дзвіниць маємо на Галичині, де існують реліктові вежі-дзвіниці з “підсябиттям” й інші типи дзвіниць – від одно- до чотирьоярусних, а в конструктивному вирішенні – зі зрубними нижніми ярусами та каркасні.

Бібліографія

- Choisy, A., 1907. *История архитектуры*: в 2 т. Т. 2. Переводъ с французскаго Н. С. Курдюковъ. Москва: Издание гр. П. С. Уваровой.
- Gloger, Z., 1907. *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce: w 2 t.* Warszawa.
- Mokłowski, K. 1903. *Sztuka ludowa w Polsce: w 2 cz.* Cz. II. Lwów.
- Mokłowski, T. 1915. Skit w Maniawie: Na podstawie badań dokonanych latem w roku 1911. W: *Sprawozdania Komisji do badania Historii sztuki w Polsce*. Т. IX. – Zesz. III, IV. Kraków, s. 434–450.
- Obmiński, T., 1914. O cerkwiach drewnianych w Galicyi. *Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce*. – Т. IX. – Zesz. III i IV. – Kraków: Nakładem Akademii umiejętności, s. 425.
- Rechowicz, K., 1911. Sztuka budowania z drzewa w okolicy Skolego. *Lud*, s. 1–14, 83–112.
- Strzygowski, J. 1929. *Die Altislavische Kunst*. Augsburg.
- Thullie, Cz., 1931. Kościoły i klasztory warówne w dawnej Polsce. *Czasopismo techniczne*. Lwów, s. 245–290.
- Vovroušek, B. 1929. *Cirkevni památky na Podkarpatské Rusi*. Praha.
- Zubrzycki, J. 1916. *Polskie budownictwo drewniane*. Zesz. 1. Kraków.
- Алферова, Г. и Харламов, Б. 1982. *Киев во второй половине XVII века*. – Киев: Наукова думка.
- Архів ІН НАН України – Світл. 13051, 13085, 13150, 13048, 13051, 13073, 13053.
- Архів ІН НАН України – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 441. – Зош. 1. – Арк. 135.

- Вечерський, В. 2002. *Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України*. – Київ: НДІТІАМ.
- Вечерський, В. та та Тарасов, С. 2011. *Фортеці й замки України*. Київ: Балтія.
- Вуйчик, В., 1995. Оборонна церква у Щирці. *Вісник ін-ту "Укрзахідпроектреставрація"*, 3.
- Гвозда, І., ред., 1978. *Дерев'яна архітектура Українських Карпат*. Нью-Йорк: Фундація дослідження Лемківщини.
- Голубинский, Е. Е. 1904. *История Русской Церкви: В 2 т., 4 кн. Кн. I: Период первый, Киевский или домонгольский*. Т. I. Москва: Университетская типография.
- Гольденберг, Л., 1966. План города Полтавы 1722 г. Ивана Бишева. *Города феодальной России*. Москва: Наука, с.425–427.
- Гординський, С. 1969. *Українські церкви в Польщі*. Рим: б. в.
- Драган, М., 1937а. Українські дерев'яні церкви. Генеза і розвій форм. *Збірки Національного музею у Львові*, Ч. 1. XVI.
- Драган, М., 1937б. Українські дерев'яні церкви. Генеза і розвій форм. *Збірки Національного музею у Львові*. Львів: Видання Національного музею Ч. 2. XVI.
- Жариков, Н. Л., ред., 1985. *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР*. Т. 3. Київ: Будівельник.
- Ісаєвич, Я., 1996. Мандри Мартина Груневега – маловідомий німецький опис України на переломі XVI – XVII ст. У: Г. П. Петришин, ред. *Німецькі колонії Галичини. Історія–Архітектура–Культура*, с. 33–42.
- Казанский, П. С., 1871. О призыве къ Богослужению въ восточной церкви. У: А. С. Уваров, ред. *Труды первого археологического съезда въ Москве 1869*. Т. 1. Москва: б. и. с. 300–310.
- Кармазин-Каковський, В. 1978. *Мистецтво лемківської церкви*. Рим: Український Католицький Університет ім. Климента папи.
- Кармазин-Каковський, В. 1987. *Мистецтво лемківської церкви*. Т. ССІУ.
- Ковачовичова-Пушкарьова, Б. та Пушкар, І., 1971. Дерев'яні церкви Східного обряду на Словаччині. *Науковий збірник Музею української культури в Свиднику*. Т. 5. Пряшів: б. в.
- Крощенко, Л. та Осадчий, Є., 1996. Святогірський Успенський монастир у Зимно (спроба наукової реконструкції комплексу) У: В. Тимофієнко, ред. *3 історії української реставрації*. Київ: Українознавство, с. 74–81.
- ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. Відділ мистецтва. – Рис. 10884, 20774, 20780.
- ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 247. – Арк. 1–37, 40–41.
- Логвин, Г. Н. 1968. *По Україні: Старовинні мистецькі пам'ятки*. Київ: Мистецтво.
- Логвин, Г. Н., 1957. Архітектура культових споруд (церкви і дзвіниці). *Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період)*. Київ: Держбудвидав УРСР с.208–230.
- Лушпинський, А. 1920. *Дерев'яні церкви Галичини XVI–XVIII ст.: Альбом*. – Львів: б. в.
- Макушенко, П. та Петрова, З. 1956. *Народная архитектура Закарпатья*. Киев: Государственное издательство литературы по строительству и архитектуре УССР.
- Макушенко, П. И. 1976. *Народная деревянная архитектура Закарпатья (XVIII – нач. XX века)*. Москва: Стройиздат.
- Могитич, І., 1987. Громадські споруди: Дзвіниці. У: Ю. Г. Гошко, Т. П. Кішук, І. Р. Могитич та П. М. Федака, ред. *Народна архітектура Українських Карпат XV–XX ст.* Київ: Наук. думка, с. 181–194.
- Національний музей у Львові. *Visitatio generalis per Nicolai Szadurski, 1759–1764*. Візитаційні книги. Ркл. – 19–24.
- НМЛ. Відділ рукописів і стародруків. *Візитації Перемишсько-Самбірсько-Сяноцької єпархії*.
- Площанский, В. М., 1866. Лаврове село и монастырь в Самборском округе. *Науковий збірникъ, издаваемый литературным обществом Галицко-Русской Матицы*. Вып. I–IV. Львов: Книгопечатня Ставропигійского Института, с.318–339.
- Площанский, В. М., 1867. Добромиль. Монастырь Чину Св. Василия Великого и несколько словъ объ отношеніяхъ города. *Науковий збірникъ Галицко-Русской Матицы*. Львов: Книгопечатня Ставропигійского Института, с.211–254.
- Повстенко, О., 1968. Лемківщина та її мистецтво. *Свобода*, 109. Нью-Йорк, с. 46–55.
- Сецинский, Е. 1907. *Южно-русское церковное зодчество*. Ч.1. Камень-Подольск: Подольское церковное историко-археологическое общество.

Сецинский, Е., 1889. Древнейшие православные церкви в Подолии: Церковь-замок в Сутковцах Летичевского уезда. *Подольские епархиальные ведомости*, 3. Каменец-Подольский: Подольское церковное историко-археологическое общество, с. 80.

Сіреджук, П., 1998. Люстрація Галича і Староства 1629 року. *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Міжнародна ювілейна наукова конференція*. Івано-Франківськ, Україна. Івано-Франківськ, Галич: Плай. с. 101–105.

Січинський, В. 1923. *Архітектура Крехівського монастиря по деревориту 1699 року*. Львів: Накл. автора.

Січинський, В. 1925. *Дзвіниці і церкви Галицької України XVI–XIX ст.* Львів: Збірки НМ у Львові.

Січинський, В. 1956. *Історія українського мистецтва*. Т. 1. Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка в Америці.

Слободян, В. 1998. *Церкви України. Перемишська єпархія*. Львів: Апріорі.

Старосольська, У. 1998. Гуцульщина. Перлина Українських Карпат: Альбом. Філадельфія: Українське гуцульське товариство “Черемош”.

Сулик, Р. 1993. *Дерев’яне церковне будівництво на Стрийщині*. Львів-Стрий: б. в.

Сулик, Р. 1995. *Перлини дерев’яної архітектури Бойківщини (з альбомів Михайла Драгана)*. Львів: б. в.

Таранушенко, С. А. 1976. *Монументальна дерев’яна архітектура Лівобережної України*. Київ: Будівельник.

Таранушенко, С. А. 2011. *Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932 рр.* Харків: Видавець Савчук О. О.

Таранушенко, С. А. 2016. *Дерев’яна монументальна архітектура Лівобережної України. Повна редакція*. Харків: Видавець Савчук О. О.

Тарас, Я., 1998. Лемківська сакральна архітектура. У: Ю. Гошко, ред. *Лемківщина. Історико-етнографічне дослідження: у 2-х т.* Т. 1: Матеріальна культура. Львів: Інститут народознавства НАН України, с. 293–323.

ЦДІА України у Львові (а) – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1257; Спр. 1293.

ЦДІА України у Львові (б) – Ф. 186. – Оп. 1. – Спр. 7099. – Арк. 225; Спр. 7099. – Арк. 263; Спр. 5928. – Арк. 84; Спр. 6135. – Арк. 11.

ЦДІА України у Львові (в) – Ф. 186. – Оп. 4. – Спр. 233. Арк. 6; Спр. 903. – Арк. 5; Спр. 1270. – Арк. 9.

ЦДІА України у Львові (г) – Ф. 186. – Оп. 5. Спр. 273. – Арк. 14;

ЦДІА України у Львові (г) – Ф. 186. – Оп. 6. – Спр. 310. – Арк. 3; Спр. 1120. – Арк. 10; Спр. 1103. – Арк. 18; Спр. 1173. – Арк. 7.

ЦДІА України у Львові (д) – Ф. 186. – Оп. 7. – Спр. 41. – Арк. 5, 21; Спр. 136. – Арк. 15; Спр. 37. – Арк. 13; Спр. 84. – Арк. 6;

ЦДІА України у Львові (е) – Ф. 186. – Оп. 8. – Спр. 657. – Арк. 4; Спр. 808. – Арк. 9;

ЦДІА України у Львові (є) – Ф. 186. – Оп. 10. – Спр. 224. – Арк. 12; Спр. 215. – Арк. 8; Спр. 793. – Арк. 7; Спр. 754. – Арк. 6; Спр. 783. – Арк. 5; Спр. 754. – Арк. 6; Спр. 799. – Арк. 5; Спр. 262. – Арк. 1–7; Спр. 247. – Арк. 5; Спр. 881. – Арк. 7; Спр. 1450. – Арк. 8; Спр. 18. – Арк. 9–10; Спр. 1487. – Арк. 7–9; Спр. 1659. – Арк. 9; Спр. 889. – Арк. 9–10; Спр. 1293. – Арк. 34; Спр. 959. – Арк. 6; Спр. 494. – Арк. XII; Спр. 561. – Арк. 12; Спр. 140. – Арк. 4; Спр. 1557. – Арк. 5; Спр. 1395. – Арк. 13. Спр. 561. – Арк. 12; Спр. 366. – Арк. 3; Спр. 494. – Арк. 12; Спр. 343. – Арк. 12; Спр. 1335. – Арк. 7.

ЦДІА України у Львові (ж) – Ф. 186. – Оп. 11. – Спр. 164. – Арк. 12.

ЦДІА України у Львові (з) – Ф. 186. – Ф. 186. – Оп. 12. – Спр. 5965. – Арк. 15; Спр. 202. – Арк. 22.

Цинкаловський, О., 1935. *Волинські дерев’яні церкви (XVII–XVIII ст.)*. *Життя і знання*, 4. Львів: Просвіта.

Шумицький, М. 1914. *Український архітектурний стиль*. Київ: Друкарня 2-ї Артлі.

Щербаківський, Д. 1926. *Українське мистецтво. Т. II: Буковинські і Галицькі дерев’яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці*. Київ-Прага: Український громадський видавничий фонд.

Эварницкий, Д. И. 1907. *История запорожских козаков: в 3 т.* Т. 1. Москва: Первая женская типография Е. К. Гербек.

Юрченко, П. Г. 1949. *Дерев’яне зодчество України*. Київ: Академія Архітектури УРСР.

Юрченко, П. Г., 1968. *Дерев’яна архітектура. У: М. Бажан. Історія українського мистецтва: в 6 т.* Т. 3. Київ: Жовтень, с. 21–60.

References

- Choisy, A., 1907. История архитектуры: в 2 т. Т. 2. Переводъ с французскаго Н. С. Курдюковъ. Москва: Издание гр. П. С. Уваровой.
- Gloger, Z., 1907. *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce: w 2 t.* Warszawa.
- Mokłowski, K. 1903. *Sztuka ludowa w Polsce: w 2 cz.* Cz. II. Lwów.
- Mokłowski, T. 1915. Skit w Maniawie: Na podstawie badań dokonanych latem w roku 1911. W: *Sprawozdania Komisji do badania Historii sztuki w Polsce*. T. IX. – Zesz. III, IV. Kraków, s.434–450.
- Obmiński, T., 1914. O cerkwiach drewnianych w Galicyi. *Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce*. – T. IX. – Zesz. III i IV. – Kraków: Nakładem Akademii umiejętności, S.425.
- Rechowicz, K., 1911. Sztuka budowania z drewna w okolicy Skolego. *Lud*, s.1–14, 83–112.
- Strzygowski, J. 1929. *Die Altslavische Kunst*. Augsburg.
- Thullie, Cz., 1931. Kościoły i klasztory warówne w dawnej Polsce. *Czasopismo techniczne*. Lwów, s. 245–290.
- Vovroušek, B. 1929. *Cirkevni památky na Podkarpatské Rusi*. Praha.
- Zubrzycki, J. 1916. *Polskie budownictwo drewniane*. Zesz. 1. Kraków.
- Arkhiv IN NAN Ukrainy – Svitl. 13051, 13085, 13150, 13048, 13051, 13073, 13053,
- Arkhiv IN NAN Ukrainy – F. 1. – Op. 2. – Od. zb. 441. – Zosh. 1. – Ark. 135.
- Vechers'kyi, V. 2002. Lost objects of the architectural heritage of Ukraine. – Kyiv: NDIITAM.
- Vechers'kyi, V. ta ta Tarasov, S. 2011. Fortresses and castles of Ukraine. Kyiv: Baltiya.
- Vuytsyk, V., 1995. Defensive Church in Shchhyrets. Visnyk in-tu "Ukrzakhidproektrestavratsiya", 3.
- Hvozda, I., red., 1978. Wooden Architecture of the Ukrainian Carpathians. N'yu-York: Fundatsiya doslidzhennya Lemkivshchyny.
- Holubynskyy, E. E. 1904. Ystoryya Russkoy Tserkvy: V 2 t., 4 kn. Kn.1: Peryod pervyy, Kyevskyy yly domonhol'skyy. T. I. Moskva: Unyversytet'skaya tipohrafiya.
- Hol'denberh, L., 1966. Plan horoda Poltavy 1722 h. Yvana Bysheva. Horoda feodal'noy Rossyy. Moskva: Nauka, s.425–427.
- Hordyns'kyi, S. 1969. Ukrayins'ki tserkvy v Pol'shchi. Rym: b. v.
- Drahan, M., 1937a. Ukrayins'ki derevlyani tserkvy. Heneza i rozvyi form. Zbirky Natsional'noho muzeyu u L'vovi, CH.1. XVI.
- Drahan, M., 1937b. Ukrayins'ki derevlyani tserkvy. Heneza i rozvyi form. Zbirky Natsional'noho muzeyu u L'vovi. L'viv: Vydannya Natsional'noho muzeyu CH.2. XVI.
- Zharykov, N. L., red., 1985. Pamyatnyky hradostroytel'stva y arkhytektury Ukraynskoy SSR. T. 3. Kyiv: Budivel'nyk.
- Isayevych, YA., 1996. Mandry Martyna Grunevega – malovidomyy nimets'kyi opys Ukrainy na perelomi XVI – XVII st. U: H. P. Petryshyn, red. Nimets'ki koloniyi Halychyny. Istoriya–Arkhitektura– Kul'tura, s. 33–42.
- Kazanskyy, P. S., 1871. O pryzyve k" Bohosluzheniyu v" vostochnoy tserkvy. U: A. S. Uvarov, red. Trudy pervoho arkheolohycheskaho s"ezda v" Moskve 1869. T. 1. Moskva: b. y. s. 300–310.
- Karmazyn-Kakovs'kyi, V. 1978. Mystetstvo lemkiivs'koyi tserkvy. Rym: Ukrayins'kyi Katolyts'kyi Unyversytet im. Klymenta papy.
- Karmazyn-Kakovs'kyi, V. 1987. Mystetstvo lemkiivs'koyi tserkvy. T. SSIU.
- Kovachovychova-Pushkar'ova, B. ta Pushkar, I., 1971. Derev"yani tserkvy Skhidnoho obryadu na Slovachchyni. Naukovyy zbirnyk Muzeyu ukrayins'koyi kul'tury v Svydnyku. T. 5. Pryashiv: b. v.
- Kroshchenko, L. ta Osadchyy, YE., 1996. Svyatohirs'kyi Uspens'kyi monastyr u Zymno (sproba naukoyi rekonstruktsiyi kompleksu) U: V. Tymofiyenko, red. 3 istoriyi ukrayins'koyi restavratsiyi. Kyiv: Ukrayinoznavstvo, s. 74–81.
- LNB im. V. Stefanyka NAN Ukrainy. Viddil mystetstva. – Rys. 10884, 20774, 20780.
- LNB im. V. Stefanyka NAN Ukrainy. Viddil rukopysiv. – F. 9. – Op. 1. – Spr. 247. – Ark. 1–37, 40–41;
- Lohvyn, H. N. 1968. Po Ukraini: Starovynni mystets'ki pam'yatky. Kyiv: Mystetstvo.
- Lohvyn, H. N., 1957. Arkhitektura kul'tovykh sporud (tserkvy i dzvinytsi). Narysy istoriyi arkhytektury Ukrayins'koyi RSR (dozhovtnevyi period). Kyiv: Derzhbudvydav URSR s. 208–230.
- Lushpyns'kyi, A. 1920. Derev"yani tserkvy Halychyny KHVI– KHVIII st.: Al'bom. – L'viv: b. v.
- Makushenko, P. ta Petrova, Z. 1956. Narodnaya arkhytektura Zakarpatt'ya. Kyev: Hosudarstvennoe yzdatel'stvo lyteratury po stroytel'stvu y arkhytekture USSR.
- Makushenko, P. Y. 1976. Narodnaya derevyannaya arkhytektura Zakarpatt'ya (KHVIII – nach. KHKH veka). Moskva: Stroyizdat.

Mohytych, I., 1987. Hromads'ki sporudy: Dzvinytsi. U: YU. H Hoshko, T. P. Kishchuk, I. R. Mohytych ta P. M. Fedaka, red. Narodna arkhitektura Ukrayins'kykh Karpat XV – XX st. Kyiv: Nauk. dumka, s.181–194.

Natsional'nyy muzey u L'vovi. Visitatio generalis per Nicolai Szadurski, 1759–1764. Vizytatsiyni knyhy. Rkl. – 19–24. NML. Viddil rukopysiv i starodrukiv. Vizytatsiyni Peremys's'ko-Sambir's'ko- Syanots'koyi yeparkhiyi.

Ploshchanskyy, V. M., 1866. Lavrove selo y monastyr' v Samborskom okruze. Naukovyy sbornyk", yzdavaemyy lyteraturnym obshchestvom Halytsko-Russkoy Matytsy. Vyp. I–IV. L'vov: Knyhopechatnya Stavropyhiyskoho Ynstitutu, s. 318–339.

Ploshchanskyy, V. M., 1867. Dobromyl'. Monastyr' Chynu Sv. Vasyliya Velykoho y neskol'ko slov" ob" otnosheniyakh" horoda. Naukovyy sbornyk" Halytsko-Russkoy Matytsy. L'vov: Knyhopechatnya Stavropyhiyskoho Ynstitutu, s. 211–254.

Povstenko, O., 1968. Lemkivshchyna ta yiyi mystetstvo.

Svoboda, 109. N'yu-York, s. 46–55.

Setsynskyy, E. 1907. Yuzhno-russkoe tserkovnoe zodchestvo. CH.1. Kamenets-Podol'sk: Podol'skoe tserkovnoe ystoryko-arkheolohycheskoe obshchestvo.

Setsynskyy, E., 1889. Drevneyshye pravoslavnye tserkvy v Podolyi: Tserkov'-zamok v Sutkovtsakh Letychevskoho uezda. Podol'skye eparkhyal'nye vedomosti, 3. Kamenets-Podol'skyy: Podol'skoe tserkovnoe ystoryko-arkheolohycheskoe obshchestvo, s.80.

Siredzhuk, P., 1998. Lyustratsiya Halycha i Starostva 1629 roku. Halych i Halyts'ka zemlya v derzhavotvorchyykh protsesakh Ukrayiny. Mizhnarodna yuvileyna naukova konferentsiya. Ivano-Frankivs'k, Ukrayina. Ivano-Frankivs'k, Halych: Play. s. 101–105.

Sichyn's'ky, V. 1923. Arkhitektura Krekhivs'koho monastyrya po derevorytu 1699 roku. L'viv: Nakl. avtora.

Sichyn's'ky, V. 1925. Dzvinytsi i tserkvy Halyts'koyi Ukrayiny XVI–XIX st. L'viv: Zbirky NM u L'vovi.

Sichyn's'ky, V. 1956. Istoriya ukrayins'koho mystetstva. T. 1. N'yu-York: Naukove tovarystvo im. Shevchenka v Amerytsi.

Slobodyan, V. 1998. Tserkvy Ukrayiny. Peremys'ka yeparkhiya. L'viv: Apriori.

Starosol's'ka, U. 1998. Hutsul'shchyna. Perlyna Ukrayins'kykh Karpat: Al'bom. Filadel'fiya: Ukrayins'ke hutsul's'ke tovarysto "Cheremosh".

Sulyk, R. 1993. Derev'yane tserkovne budivnytstvo na Stryshchyni. L'viv-Stry: b. v. Sulyk, R. 1995. Perlyny derev'yanoyi arkhitektury Boykivshchyny (z al'bomiv Mykhayla Drahana). L'viv: b. v.

Taranushenko, S. A. 1976. Monumental'na derev'yana arkhitektura Livoberezhnoyi Ukrayiny. Kyiv: Budivel'nyk.

Taranushenko, S. A. 2011. Naukova spadshchyna. Kharkivs'kyi period. Doslidzhennya 1918–1932 rr. Kharkiv: Vydavets' Savchuk O. O.

Taranushenko, S. A. 2016. Derev'yana monumental'na arkhitektura Livoberezhnoyi Ukrayiny. Povna redaktsiya. Kharkiv: Vydavets' Savchuk O. O.

Taras, YA., 1998. Lemkivs'ka sakral'na arkhitektura. U: YU. Hoshko, red. Lemkivshchyna. Istoryko-etnohrafichne doslidzhennya: u 2-kh t. T. 1: Material'na kul'tura. L'viv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrayiny, s.293–323.

TSDIA Ukrayiny u L'vovi (a) – F. 146. – Op. 20. – Spr. 1257; Spr.1293.

TSDIA Ukrayiny u L'vovi (b) – F. 186. – Op.1. – Spr. 7099. – Ark. 225; Spr. 7099. – Ark. 263; Spr. 5928. – Ark. 84; Spr. 6135. – Ark. 11.

TSDIA Ukrayiny u L'vovi (v) – F. 186. – Op. 4. – Spr. 233. Ark. 6; Spr. 903. – Ark. 5; Spr. 1270. – Ark. 9. TSDIA Ukrayiny u L'vovi (h) – F. 186. – Op. 5. Spr. 273. – Ark. 14;

TSDIA Ukrayiny u L'vovi (g) – F. 186. – Op. 6. – Spr. 310. – Ark. 3; Spr. 1120. – Ark. 10; Spr. 1103. – Ark. 18; Spr. 1173. – Ark. 7.

TSDIA Ukrayiny u L'vovi (d) – F. 186. – Op. 7. – Spr. 41. – Ark. 5, 21; Spr. 136. – Ark. 15; Spr. 37. – Ark. 13; Spr. 84. – Ark. 6;

TSDIA Ukrayiny u L'vovi (e) – F. 186. – Op. 8. – Spr. 657. – Ark. 4; Spr. 808. – Ark. 9;

TSDIA Ukrayiny u L'vovi (ye) – F. 186. – Op. 10. – Spr. 224. – Ark. 12; Spr. 215. – Ark. 8; Spr. 793. – Ark. 7; Spr. 754. – Ark. 6; Spr. 783. – Ark. 5; Spr. 754. – Ark. 6; Spr. 799. – Ark. 5; Spr. 262. – Ark. 1–7; Spr. 247. – Ark. 5; Spr. 881. – Ark. 7; Spr. 1450. – Ark. 8; Spr. 18. – Ark. 9–10; Spr. 1487. – Ark. 7–9; Spr. 1659. – Ark. 9; Spr. 889. – Ark. 9–10; Spr. 1293. – Ark. 34; Spr. 959. – Ark. 6; Spr. 494. – Ark. XII; Spr. 561. – Ark. 12; Spr. 140. – Ark. 4; Spr. 1557. – Ark. 5; Spr. 1395. – Ark. 13. Spr. 561. – Ark. 12; Spr. 366. – Ark. 3; Spr. 494. – Ark. 12; Spr. 343. – Ark. 12; Spr. 1335. – Ark. 7.

TSDIA Ukrayiny u L'vovi (zh) – F. 186. – Op. 11. – Spr. 164. – Ark. 12.

- TSDIA Ukrayiny u L'vovi (z) – F. 186. – F. 186. – Op. 12. – Spr. 5965. – Ark. 15; Spr. 202. – Ark. 22.
- Tsykalovs'kyi, O., 1935. Volyns'ki derev'nyani tserkvy (XVII–XVIII st.). Zhyttya i znannya, 4. L'viv: Prosvita.
- Shumyts'kyi, M. 1914. Ukrayins'kyi arkhitekturnyy styl'. Kyiv: Drukarnya 2-oyi Artili.
- Shcherbakivs'kyi, D. 1926. Ukrayins'ke mystetstvo. T. II: Bukovyns'ki i Halyts'ki derev'nyani tserkvy, nadhrobni i prydorozhni khresty, fihury i kaplytsi. Kyiv-Praha: Ukrayins'kyi hromads'kyi vydavnychyy fond..
- Évarnytskyi, D. Y. 1907. Ystoryya zaporozhskykh kozakov: v 3 t. T. 1. Moskva: Pervaya zhenskaya typohrafiya E. K. Herbek.
- Yurchenko, P. H. 1949. Derev'yane zodchestvo Ukrayiny. Kyiv: Akademiya Arkhitektury URSK.
- Yurchenko, P. H., 1968. Derev'yana arkhitektura. U: M. Bazhan. Istoriya ukrayins'koho mystetstva: v 6 t. T. 3. Kyiv: Zhovten', s. 21–60.

Y. Taras

National University Lviv Polytechnic
Department of Architecture and Conservation

BUILDING CONSTRUCTIONS IN THE SACRAL ARCHITECTURE OF UKRAINE

© Taras Y., 2018

There are quite a lot of bells in Ukraine. They appeared in different periods of the history of sacred construction. The presence of towers-bells with “subterranean”, churches with belfries over the maidens, empires and specially built bells for bells, points to the fact that in the Ukrainian ethnic territory ancient architectural solutions to the bell structures that were formed under the influence of Western European and local schools were preserved wooden construction. At the turn of the 16th and 17th centuries bells are looking for their place in church building. The construction of the tower-bells falls on the period preceding the time of the emergence of the formed type of one-or three-door churches, therefore, these buildings are not architecturally interconnected. The design of the tower-bells allowed replacing the damaged parts without disturbing the appearance, thus contributing to the preservation of their authentic solutions, and therefore they were much more slowly subjected to impacts, although they eventually lost their defensive and watchdog functions. This was also the reason that the tradition of their construction was preserved until the XIX century.

Specially erected buildings for bells appeared in the 17th – at the beginning of the 18th century, they gradually displaced the bell tower, embankment and subsequently become commonplace in Ukrainian sacral construction. Their appearance is primarily due to the national upsurge in the 17th century, which determined to have its own image of the sacral building, was also connected with the desire to have sacral buildings in which the principles of the construction of the churches of the princely age would be preserved and that they were not similar to Latin or other foreign models. This contributed to the emergence under the influence of the Renaissance and the baroque of special structures for bells, which are based on the church principles of planning and spatial solutions of the gyneconitis, nave.

The variety of bells, their architectural decision also depended on the entry of the Ukrainian ethnic territory into the state formations - the Russian, Austrian, Austro-Hungarian empires.

The forces, present at different times in the territory of Ukraine, caused the appearance in the XVI–XVIII centuries. on Lemkivshchyna, Boykivshchyna new types of churches and distortions in the XIX – in the beginning. XX century the architecture of the wooden churches of the Dnieper, the Left Bank, Slobozhanshchyna, the south of Ukraine.

The defensive functions of the church, the stylistic, economic, and not evolutionary factors determined the choice of a certain building for bells at the church; therefore, in different periods of sacred construction, simple and complex structures for bells appeared: towers-bells, bell-towers, bells for two Four pillars and so on.

The unfavorable economic factors influenced the fact that the new bell tower repeated the existing models on a reduced scale, favorable – for the construction of representative types of bells.

Key words: bell tower, wooden church architecture of Ukraine, schools of folk temple building.